अथातः पांडुरोगकामलाशोफविसर्पनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ पि-
त्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तैः कोपनैर्मलाः ॥ तत्रानिलेन बलिना क्षि-
प्तं पित्तं हृदि स्थितं ॥ धमनीर्दश संप्राप्य व्याप्नुवत्सकलं वपुः ॥
श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्यांतरमाश्रितं ॥ त्वङ्मांसयोस्तत्कुरुते
त्वचि वर्णान् पृथग्विधान् ॥ पांडुहारिद्रहरितान्पांडुत्वं तेषु चाधिकं॥
यतोऽतः पांडुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवं ॥ धातूनां स्याच्च शैथि-
ल्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥ ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्याच्छ्लथें-
द्रियः ॥ मृद्यमानैरिवांगैर्ना द्रवता हृदयेन च ॥ शूनाक्षिकूटः सदनः
कोपनः ष्ठीवनोऽल्पवाक् ॥ अन्नद्विट् शिशिरद्वेषी शीर्णरोमा हता-
नलः ॥ सन्नसक्थिर्ज्वरी श्वासी कर्णक्ष्वेडी भ्रमी श्रमी ॥ स पंच-
धा पृथग्दोषैः समस्तैर्मृत्तिकादनात् ॥ प्राग्रूपमस्य हृदयस्पंदनं रू-
क्षता त्वचि ॥ अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वेदाभावोऽल्पवह्निता ॥ सादः
श्रमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक् तोदकंपनं ॥ कृष्णरूक्षारुणसिरानखवि-
ण्मूत्रनेत्रता ॥ शोफानाहास्यवैरस्यविट्शोषाः पार्श्वमूर्द्धरुक् ॥ पि-
त्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥ तृट्स्वेदमूर्च्छाः शीतेच्छा दौ-
र्गंध्यं कटुवक्त्रता ॥ वर्चोभेदोऽम्लको दाहः कफाच्छुक्लसिरादिता ॥
तंद्रालवणवक्त्रत्वरोमहर्षस्वरक्षयाः ॥ कासश्छर्दिश्च निचयान्मिश्र-
लिंगोऽतिदुःसहः ॥ मृत्कषायाऽनिलं पित्तमूषरा मधुरा कफं ॥ दूष-
यित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरूक्ष्य च ॥ स्रोतांस्यपक्वैवापूर्य
कुर्याद्रुध्वा च पूर्ववत् ॥ पांडुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥
पुरीषं कृमिमन्मुंचेद्भिन्नं सासृक्कफं नरः ॥ यः पांडुरोगी सेवेत पित्तलं
तस्य कामला ॥ कोष्ठशाखाश्रया पित्तं दग्ध्वाऽसृङ्मांसमावहेत् ॥
हारिद्रनेत्रमूत्रत्वङ्नखवक्त्रशकृत्तथा ॥ दाहाविपाकतृष्णावान् भेका-
भो दुर्बलेंद्रियः ॥ भवेत्पित्तोल्बणस्यासौ पांडुरोगादृतेऽपि च ॥
उपेक्षया च शोफाढ्या सा कृच्छ्रा कुंभकामला ॥ हरितश्यावपीत-

त्वं पांडुरोगे यदा भवेत् ॥ वातपित्ताश्रमस्तृष्णा स्त्रीष्वहर्षो मृदुर्ज्वरः
॥ तंद्रा बलानलभ्रंशो लोढरं तं हलीमकं ॥ अलसश्चेति शंसंति तेषां
पूर्वमुपद्रवाः ॥ शोफप्रधानाः कथिताः स एवातो निगद्यते ॥ पित्तर-
क्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः ॥ नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि
कुर्यात्त्वङ्मांससंश्रयं ॥ उत्सेधं संहतं शोफं तमाहुर्निचयादतः ॥ सर्वं
हेतुविशेषैस्तु रूपभेदान्नवात्मकं ॥ दोषैः पृथक् द्वयैः सर्वैरभिघाताद्वि-
षादपि ॥ द्विधा वा निजमागंतुं सर्वांगैकांगजं च तं ॥ पृथून्नतग्र-
थितताविशेषैश्च त्रिधा विदुः॥ सामान्यहेतुः शोफानां दोषजानां विशे-
षतः॥व्याधिकर्मोपवासादिक्षीणस्य भजतो द्रुतं॥अतिमात्रमथान्यस्य
गुर्वम्लस्निग्धशीतलं ॥ लवणक्षारतीक्ष्णोष्णशाकांबुस्वप्नजागरं॥मृद्ग्रा-
म्यमांसवल्लूरमजीर्णश्रममैथुनं ॥ पदातेर्मार्गगमनं यानेन क्षोभिणाऽपि
वा ॥ श्वासकासातिसारार्शोजठरप्रदरज्वराः ॥ विसूच्यलसकच्छर्दि-
गर्भवीसर्पपांडवः ॥ अन्ये च मिथ्योपक्रांतास्तैर्दोषा वक्षसि स्थिताः॥
ऊर्ध्वं शोफमधो बस्तौ मध्ये कुर्वंति मध्यगाः ॥ सर्वांगगाः सर्वगतं प्र-
त्यंगेषु तदाश्रयाः ॥ तत्पूर्वरूपं दवथुः सिरायामोऽगगौरवं ॥ वाताच्छो-
फश्चलो रूक्षः खररोमाऽरुणासितः ॥ संकोचस्पंदहर्षार्तितोदभेदप्रसु-
प्तिमान् ॥ क्षिप्रोत्थानशमः शीघ्रमुन्नमेत्पीडितस्तनुः ॥ स्निग्धोष्णम-
र्दनैः शाम्येद्रात्रावल्पो दिवा महान् ॥ त्वक्च सर्षपलिप्तेव तस्मिंश्चि-
मिचिमायते ॥ पीतरक्तासिताभासः पित्तादाताम्ररोमवान् ॥ शीघ्रानु-
सारप्रशमो मध्ये प्राक् जायते तनुः ॥ सतृड्दाहज्वरस्वेददवक्लेदमद-
भ्रमः ॥ शीताभिलाषी विड्भेदी गंधी स्पर्शासहो मृदुः ॥ कंडूमान् पां-
डुरोमत्वक्कठिनः शीतलो गुरुः ॥ स्निग्धः श्लक्ष्णः स्थिरः स्त्यानो नि-
द्राछर्द्यग्निसादकृत् ॥ आक्रांतो नोन्नमेत्कृच्छ्रशमजन्मा निशाबलः ॥
स्रवेन्नासृक्चिरात्पिच्छां कुशशस्त्रादिविक्षतः ॥स्पर्शोष्णकांक्षी च क-
फाद्यथास्वं द्वंद्वजास्त्रयः॥ संकराद्धेतुलिंगानां निचयान्निचयात्मकः ॥

अभिघातेन शस्त्रादिछेदभेदक्षतादिभिः ॥ हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लात-
कपिकच्छुजैः॥रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान्॥भृशोष्मा
लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः ॥ विषजः सविषप्राणिपरिसर्पण-
मूत्रणात् ॥ दंष्ट्रादंतनखापातादविषप्राणिनामपि ॥ विण्मूत्रशुक्रोपह-
तमलवद्वस्त्रसंकरात् ॥ विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् ॥ मृदु-
श्चलोऽवलंबी च शीघ्रो दाहरुजाकरः ॥ नवोऽनुपद्रवः शोफः साध्यो
ऽसाध्यः पुरेरितः॥स्याद्विसर्पोऽभिघातांतैर्दोषैर्दूष्यैश्च शोफवत्॥अधि-
ष्ठानं च तं प्राहुर्बाह्यांतरुभयाश्रयात् ॥ यथोत्तरं च दुःसाध्यास्तत्र
दोषा यथायथं ॥ प्रकोपनैः प्रकुपिता विशेषेण विदाहिभिः देहे शीघ्रं
विसर्पंति तेंऽतरंतःस्थिता बहिः ॥ बहिस्था द्वितये द्विस्था विद्यात्तत्रां-
तराश्रयं ॥ मर्मोपतापात्संमोहादयनानां विघट्टनात् तृष्णातियोगा-
द्वेगानां विषमं च प्रवर्त्तनात् ॥ आशु चाग्निबलभ्रंशादतो बाह्यं विप-
र्ययात् ॥ तत्र वातात्परीसर्पो वातज्वरसमव्यथः॥ शोफस्फुरणनिस्तो-
दभेदायामार्तिहर्षवान् ॥ पित्ताद्द्रुतगतिः पित्तज्वरलिंगोऽतिलोहितः॥
कफात्कंडूयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥ स्वदोषलिंगैश्चीयंते सर्वे
स्फोटैरुपेक्षिताः ॥ ते पक्वभिन्नाः स्वं स्वं च बिभ्रति व्रणलक्षणं ॥ वा-
तपित्ताज्ज्वरच्छर्दिमूर्च्छाऽतीसारतृड्भ्रमैः ॥ अस्थिभेदाग्निसदनतम-
कारोचकैर्युतः॥ करोति सर्वमंगं च दीप्तांगारावकीर्णवत् ॥ यं यं देशं
विसर्पश्च विसर्पति भवेत्स सः॥शांतांगारासितो नीलो रक्तो वाऽऽशु च
चीयते॥अग्निदग्धइव स्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतं च सः॥ मर्मानुसारी वीस-
र्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः ॥ व्यथेतांगं हरेत्संज्ञां निद्रां च श्वासमीर-
येत्॥हिध्मां च स गतोऽवस्थामीदृशीं लभते न ना॥क्वचिच्छर्मारति-
ग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥ चेष्टमानस्ततः क्लिष्टो मनोदेहश्रमोद्भ-
वां ॥ दुष्प्रबोधोऽश्नुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ॥ कफेन रुद्धः पव-
नो भित्त्वा तं बहुधा कफं ॥ रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्सिरास्नायुमां-

सर्गं ॥ दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनां ॥ ग्रंथीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्ज्वरां ॥ श्वासकासातिसारास्य शोषहिध्मावमिभ्रमैः ॥ मोहवैवर्ण्यमूर्च्छांगभंगाग्निसदनैर्युतां ॥ इत्ययं ग्रंथिवीसर्पः कफमारुतकोपजः ॥ कफपित्ताज्ज्वरस्तंभो तंद्रानिद्राशिरोरुजः ॥ अंगावसादविक्षेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥ मूर्च्छाऽग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेंद्रियगौरवं ॥ आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां स च सर्पति ॥ प्रायेणामाशये गृण्हन्नेकदेशं नचातिरुक् ॥ पिडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपांडुरैः ॥ मेचकाभोऽसितः स्निग्धो मलिनः शोफवान् गुरुः ॥ गंभीरपाकः प्राज्योष्मा स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते ॥ पंकवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुसिरागणः ॥ शवगंधिश्च वीसर्पं कर्दमाख्यमुशंति तं ॥ सर्वजो लक्षणैः सर्वैः सर्वधात्वभिसर्पणः ॥ बाह्यहेतोः क्षतात्क्रुद्धः सरक्तं पित्तमीरयन् ॥ विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चितं ॥ स्फोटैः शोफज्वररुजादाहाढ्यं श्यावलोहितं ॥ पृथग्दोषैस्त्रयः साध्या द्वंद्वजाश्चानुपद्रवाः ॥ असाध्यौ क्षतसर्वोत्थौ सर्वे चाक्रांतमर्मकाः ॥ शीर्णस्नायुसिरामांसाः प्रक्लिन्नाः शवगंधयः ॥ ॥ इति पांडुकामलाशोफविसर्पनिदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथातः कुष्ठक्रिमिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ मिथ्याहारविहारेण विशेषेण विरोधिना ॥ साधुनिंदावधान्यस्वहरणाद्यैश्च सेवितैः ॥ पाप्मभिः कर्मभिः सद्यः प्राक्तनैः प्रेरिता मलाः ॥ सिराः प्रपद्य तिर्यग्गास्त्वग्लसीकासृगामिषं ॥ दूषयंति श्लथीकृत्य निश्चरंतस्ततो बहिः ॥ त्वचः कुर्वंति वैवर्ण्यं दुष्टाः कुष्ठमुशंति तत् ॥ कालेनोपेक्षितं यस्मात्सर्वं कुष्णाति तद्वपुः ॥ प्रपद्य धातून् व्याप्यांतः सर्वान्संक्लेद्य चावहेत् ॥ सस्वेदक्लेदसंकोथान्क्रमीन्सूक्ष्मान्सुदारुणान् ॥ लोमत्वक्स्नायुधमनीस्तरुणास्थीनि यैः क्रमात् ॥ भक्षयेच्छ्वित्रमस्माच्च कुष्ठबाह्यमुदाहृतं ॥ कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथग्द्वंद्वैः समागतैः ॥ सर्वेष्वपि त्रिदोषेषु

व्यपदेशोऽधिकत्वतः ॥ वातेन कुष्ठं कापालं पित्तादौदुंबरं कफात् ॥
मंडलाख्यं विचर्ची च ऋक्षाख्यं वातपित्तजं ॥ चर्मैककुष्ठकिटिभ-
सिध्मालसविपादिकाः ॥ वातश्लेष्मोद्भवाः श्लेष्मपित्ताद्दद्रुशतारुषी ॥
पुंडरीकं सविस्फोटं पामा चर्मदलं तथा ॥ सर्वैः स्यात्काकणं पूर्वं
त्रिकं दद्रुसकाकणं ॥ पुंडरीकर्क्षजिव्हे च महाकुष्ठानि सप्त तु ॥ अति-
श्लक्ष्णखरस्पर्शस्वेदास्वेदविवर्णताः ॥ दाहः कंडूस्त्वचि स्वापस्तोदः
कोठोन्नतिश्रमः ॥ व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ॥
रूढानामपि रूक्षत्वं निमित्तेऽल्पेऽपि कोपनं॥ रोमहर्षोऽसृजः कार्ष्ण्यं
कुष्ठलक्षणमग्रजं ॥ कृष्णारुणकपालाभं रूक्षं सुप्तं खरं तनु ॥ वि-
स्तृतासमपर्यंतं हृषितैर्लोमभिश्चितं ॥ तोदाढ्यमल्पकंडूकं कापालं
शीघ्रसर्पि च ॥ पक्वोदुंबरताम्रत्वक्रोमगौरसिराचितं ॥ बहलं बहल-
क्लेदरक्तं दाहरुजाधिकं ॥ आशूत्थानावदरणक्रिमि विद्यादुदुंबरं ॥
स्थिरं स्त्यानं गुरु स्निग्धं श्वेतरक्तमनाशुगं ॥ अन्योन्यसक्तमुत्सन्नं
बहुकंडूस्रुतिक्रिमि ॥ श्लक्ष्णपीताभपर्यंतं मंडलं परिमंडलं ॥ सकंडूपि-
डिका श्यावा लसीकाढ्या विचर्चिका ॥ परुषं तनु रक्तांतमंतः श्यावं
समुन्नतं ॥ सतोददाहरुक्क्लेदं कर्कशैः पिडकैश्चितं ॥ ऋक्षजिव्हाकृ-
ति प्रोक्तमृक्षजिव्हं बहुक्रिमि ॥ हस्तिचर्मखरस्पर्शं चर्मैकाख्यं महाश्र-
यं ॥ अस्वेदं मत्स्यशकलसन्निभं किटिभं पुनः ॥ सूक्ष्मं किणखर-
स्पर्शं कंडूमत्परुषासितं ॥ सिध्मं रूक्षं बहिः स्निग्धमंतर्घृष्टं रजः कि-
रेत् ॥ श्लक्ष्णस्पर्शं तनुश्वेतताम्रं दौग्धिकपुष्पवत् ॥ प्रायेण चोर्ध्व-
काये स्याद्गंडैः कंडूयुतैश्चितं ॥ रक्तैरलसकं पाणिपाददार्यो विपादिकाः॥
तीव्रार्त्यो मंदकंड्वश्च सरागपिडिकाचिताः ॥ दीर्घप्रताना दूर्वावदतसी-
कुसुमच्छविः ॥ उत्सन्नमंडला दद्रूः कंडूमत्यनुषंगिणी ॥ स्थूलमूलं
सदाहार्ति रक्तश्यावं बहुव्रणं॥शतारुः क्लेदजंत्वाढ्यं प्रायशः पर्वजन्म च॥

रक्तांतमंतरा पांडु कंडूदाहरुजान्वितं॥ सोत्सेधमाचितं रक्तैः पद्मपत्रमि-
वांशुभिः॥घनभूरिलसीकासृक्प्रायमाशु विभेदि च॥पुंडरीकं तनुत्वग्भि-
न्नं स्फोटैः सितारुणैः॥विस्फोटं पिडिकाः पामा कंडूक्लेदरुजाधिकाः॥
सूक्ष्माः श्यावारुणाः बह्व्यः प्रायः स्फिक्पाणिकूर्परे॥सस्फोटमस्पर्शसहं
कंडूरुक्क्लेददाहवत् ॥ रक्तं दलच्चर्मदलं काकणं तीव्रदाहरुक् ॥ पूर्वं
रक्तं च कृष्णं च काकणंतीफलोपमं ॥ कुष्ठलिंगैर्युतं सर्वैर्नैकवर्णं ततो
भवेत् ॥ दोषभेदीयविहितैरादिशेल्लिंगकर्मभिः ॥ कुष्ठेषु दोषोल्बणतां
सर्वदोषोल्बणं त्यजेत् ॥ रिष्टोक्तं यच्च यच्चास्थिमज्जशुक्रसमाश्रयं ॥
याप्यं मेदोगतं कृच्छ्रं पित्तद्वंद्वास्रमांसगं ॥ अकृच्छ्रं कफवाताढ्यं
त्वक्स्थमेकमलं च यत् ॥ तत्र त्वचि स्थिते कुष्ठे तोदवैवर्ण्य-
रूक्षताः ॥ स्वेदस्वापश्वयथवः शोणिते पिशिते पुनः ॥ पाणि-
पादाश्रिताः स्फोटाः क्लेदः संधिषु चाधिकं ॥ कौण्यं गतिक्षयों-
ऽगानां दलनं स्याच्च मेदसि ॥ नासाभंगोऽस्थिमज्जस्थे नेत्ररागः स्वर-
क्षयः ॥ क्षते च कृमयः शुक्रे स्वदारापत्यबाधनं ॥ यथापूर्वं च सर्वाणि
स्युर्लिंगान्यसृगादिषु ॥ कुष्ठैकसंभवं श्वित्रं किलासं दारुणं च तत् ॥
निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयं ॥ वाताद्रूक्षारुणं पित्तात्ताम्रं-
कमलपत्रवत् ॥ सदाहं रोमविध्वंसि कफाच्छ्वेतं घनं गुरु ॥ सकंडु च
क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् ॥ वर्णेनैवेदृगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्त-
रं ॥ अशुक्ररोमाबहलमसंसृष्टं मिथो नवं ॥ अनग्निदग्धजं साध्यं
श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा ॥ गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरंतनं ॥
वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता ॥ स्पर्शैकाहारशय्या-
दिसेवनात्प्रायशो गदाः ॥ सर्वे संचारिणो नेत्रत्वग्विकारा विशे-
षतः ॥ कृमयस्तु द्विधा प्रोक्ता बाह्याभ्यंतरभेदतः ॥ बहिर्मल-
कफासृग्विड्जन्मभेदाच्चतुर्विधाः ॥ नामतो विंशतिविधा बाह्यास्त-
त्र मलोद्भवाः ॥ तिलप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशांबराश्रयाः ॥ ब-

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूकालिक्षाश्च नामतः ॥ द्विधा ते कोठपिड-
काकंडूगंडान्प्रकुर्वते ॥ कुष्ठैकहेतवोऽन्तर्जाः श्लेष्मजास्तेषु चाधिकं ॥
मधुरान्नगुडक्षीरदधिसुक्तनवोदनैः ॥ शकृज्जा बहुविड्धान्यपर्णशाको-
लकादिभिः ॥ कफादामाशये जाता वृद्धाः सर्पंति सर्वतः ॥ पृ-
थुवध्रनिभाः केचित्केचिद्गंडूपदोपमाः ॥ रूढधान्यांकुराकारास्तनु-
दीर्घास्तथाऽणवः ॥ श्वेतास्ताम्रावभासाश्च नामतः सप्तधा तु ते ॥ अं-
त्रादा उदरावेष्टा हृदयादा महागुदाः ॥ चुरवो दर्भकुसुमाः सु-
गंधास्ते च कुर्वते ॥ हृल्लासमास्यस्रवणमविपाकमरोचकं ॥ मू-
र्च्छाच्छर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसान् ॥ रक्तवाहिसिरास्थाना र-
क्तजा जंतवोऽणवः ॥ अपादवृत्तताम्राश्च सौक्ष्म्यात्केचिददर्श-
नाः ॥ केशादा लोमविध्वंसा लोमद्वीपा उदुंबराः ॥ षट् ते कुष्ठैक-
कर्माणः सहसौरसमातरः ॥ पक्वाशये पुरीषोत्था जायंतेऽधोविसर्पि-
णः ॥ वृद्धास्ते स्युर्भवेयुश्च ते यदाऽऽमाशयोन्मुखाः ॥ तदाऽस्योद्गार-
निःश्वासविड्गंधानुविधायिनः ॥ पृथुवृत्ततनुस्थूलाः श्यावपीतसिता-
सिताः ॥ ते पंच नाम्ना कृमयः ककेरुकमकेरुकाः ॥ सौसुरादाः सलूना-
ख्या लेलिहा जनयंति च ॥ विड्भेदशूलविष्टंभकार्श्यपारुष्यपांडुताः ॥
रोमहर्षाग्निसदनगुदकंडूर्विनिर्गमात् ॥ ॥ इति कुष्ठकृमिनिदानं ना-
म चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथातो वातव्याधिनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ सर्वार्थानर्थ-
करणे विश्वस्यास्यैककारणं ॥ अदुष्टदुष्टः पवनः शरीरस्य विशेषतः ॥
स विश्वकर्मा विश्वात्मा विश्वरूपः प्रजापतिः ॥ स्रष्टा धाता विभु-
र्विष्णुः संहर्ता मृत्युरंतकः ॥ तददुष्टौ प्रयत्नेन यतितव्यमतः सदा ॥
तस्योक्तं दोषविज्ञाने कर्म प्राकृतवैकृतं ॥ समासाद्व्यासतो दोषभे-
दीये नाम धाम च ॥ प्रत्येकं पंचधा चारो व्यापारश्चेह वैकृतं ॥

१ अस्यकृमिरोगिणः ॥

तस्योच्यते विभागेन सनिदानं सलक्षणं ॥ असंख्यमपि संख्यायै यदशीत्या पुरेरितं ॥ धातुक्षयकरैर्वायुः कुप्यत्यतिनिषेवितैः ॥ चरन्स्रोतस्सु रिक्तेषु भृशं तान्येव पूरयन् ॥ तेभ्योऽन्यदोषपूर्णेभ्यः प्राप्य वाऽऽवरणं बली ॥ तत्र पक्वाशये क्रुद्धः शूलानाहांत्रकूजनं ॥ मलरोधाश्मवर्ध्मार्शस्त्रिकपृष्ठकटीग्रहं ॥ करोत्यधरकाये च तांस्तान्कृच्छ्रानुपद्रवान् ॥ आमाशये तृड्वमथुश्वासकासविसूचिकाः ॥ कंठोपरोधमुद्गारान् व्याधीनूर्ध्वं च नाभितः ॥ श्रोत्रादिष्विंद्रियवधं त्वचि स्फुटनरूक्षते ॥ रक्ते तीव्रा रुजः स्वापं तापं रागं विवर्णतां ॥ अरूंष्यन्नस्य विष्टंभमरुचिं कृशतां भ्रमं ॥ मांसमेदोगतो ग्रंथींस्तोदाढ्यान्कर्कशान् श्रमं ॥ गुर्वंगं चातिरुक्स्तंभं मुष्टिदंडहतोपमं ॥ अस्थिस्थः सक्थिसंध्यस्थिशूलं तीव्रं बलक्षयं ॥ मज्जस्थोऽस्थिषु सौषिर्यमस्वप्नं स्तब्धतां रुजं ॥ शुक्रस्य शीघ्रमुत्सर्गं संगं विकृतिमेव वा ॥ तद्वद्गर्भस्य शुक्रस्थः सिरास्वाध्मानरिक्तते ॥ तत्स्थः स्नावास्थितः कुर्याद्गृध्रस्यायामकुब्जताः ॥ वातपूर्णदृतिस्पर्शं शोफं संधिगतोऽनिलः ॥ प्रसारणाकुंचनयोः प्रवृत्तिं च सवेदनां ॥ सर्वांगसंश्रयस्तोदभेदस्फुरणभंजनं ॥ स्तंभनाक्षेपणस्वापसंध्याकुंचनकंपनं ॥ यदा तु धमनीः सर्वाः क्रुद्धोऽभ्येति मुहुर्मुहुः ॥ तदांगमाक्षिपत्येष व्याधिराक्षेपकः स्मृतः ॥ अधःप्रतिहतो वायुर्व्रजत्यूर्ध्वं हृदाश्रिताः ॥ नाडीः प्रविश्य हृदयं शिरःशंखौ च पीडयन् ॥ आक्षिपत्परितो गात्रं धनुर्वच्चास्य नामयेत् ॥ कृच्छ्रादुच्छ्वसिति स्तब्धस्स्तमीलितदृक्ततः ॥ कपोतइव कूजेच्च निःसंज्ञः सोऽपतंत्रकः ॥ स एव चापतानाख्यो मुक्ते तु मरुता हृदि ॥ अश्नुवीत मुहुः स्वास्थ्यं मुहुरस्वास्थ्यमावृते ॥ गर्भपातसमुत्पन्नः शोणितातिस्रवोत्थितः ॥ अभिघातसमुत्थश्च दुश्चिकित्स्यतमो हि सः ॥ मन्ये संस्तभ्य वातोऽन्तरुपेत्य धमनीर्यदा ॥ व्याप्नोति सकलं देहं जत्रुरायम्यते

लता ॥ अंतर्धनुरिवांगं च वेगैः स्तंभं च नेत्रयोः ॥ करोति जृंभां
दशनं दशनानां कफोद्गमं ॥ पार्श्वयोर्वेदनां वाक्यहनुपृष्ठकटिग्र-
हं ॥ अंतरायामइत्येष बाह्यायामश्च तद्विधः ॥ देहस्य बहिरायामा-
त्पृष्ठतो न्हियते शिरः ॥ उरश्चोत्क्षिप्यते तत्र कंधरा चा-
वमृद्यते ॥ दंतौष्ठास्ये च वैवर्ण्यं प्रस्वेदः स्रस्तगात्रता ॥
बाह्यायामं धनुःकंपं ब्रुवते वेगिनं च तं ॥ व्रणं मर्माश्रितं प्राप्य समी-
रणसमीरणात् ॥ व्याप्नुवंति तनुं दोषाः सर्वामापादमस्तकं ॥ तृ-
ष्यतः पांडुगात्रस्य व्रणायामः स वर्जितः ॥ गते वेगे भवेत्स्वास्थ्यं
सर्वेष्वाक्षेपकेषु तु ॥ जिव्हातिलेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः ॥
कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनू ॥ करोति विवृतास्य-
त्वमथवा संवृतास्यतां ॥ हनुस्रंसः स तेन स्यात्कृच्छ्राच्चर्वणभाषणं
॥ वाग्वाहिनीसिरासंस्थो जिव्हां स्तंभयतेऽनिलः ॥ जिव्हास्तंभः
स तेनान्नपानवाक्येष्वनीशता ॥ शिरसा भारहरणादतिहास्यप्रभाष-
णात् ॥ उत्त्रासवक्षवथुखरकार्मुककर्षणात् ॥ विषमादुपधानाच्च
कठिनानां च चर्वणात् ॥ वायुर्विवृद्धस्तैस्तैश्च वातलैरूर्ध्वमास्थितः
॥ वक्रीकरोति वक्त्रार्द्धमुक्तं हसितमीक्षितं ॥ ततोऽस्य कंपते मूर्द्धा
वाक्संगः स्तब्धनेत्रता ॥ दंतचालः स्वरभ्रंशः श्रुतिहानिः क्षवग्रहः ॥
गंधाज्ञानं स्मृतेर्मोहस्त्रासः सुप्तस्य जायते ॥ निष्ठीवः पार्श्वतो या-
यादेकस्याक्ष्णो निमीलनं ॥ जत्रोरूर्ध्वं रुजास्तीव्राः शरीरार्द्धे-
ऽधरेऽपि वा ॥ तमाहुरर्दितं केचिदेकायाममथापरे ॥ रक्तमाश्रित्य
पवनः कुर्यान्मूर्द्धधराः सिराः ॥ रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः
स्याच्छिराग्रहः ॥ गृहीत्वाऽर्द्धं तनोर्वायुः सिराः स्नायूर्विशोष्य च ॥प-
क्षमन्यतरं हंति संधिबंधान्विमोक्षयन्॥कृत्स्नोऽर्द्धकायस्तस्य स्यादक-
र्मण्यो विचेतनः॥ एकांगरोगं तं केचिदन्ये पक्षवधं विदुः ॥ सर्वांगरोगं

१ शिरोग्रहमितिपाठः

तद्वच्च सर्वकायाश्रये ऽनिले॥शुद्धवातहतः पक्षः कृच्छ्रसाध्यतमो मतः
॥कृच्छ्रस्त्वन्येन संसृष्टो विवर्ज्यः क्षयहेतुकः॥आमबद्धायनः कुर्यात्सं-
स्तभ्यांगं कफान्वितः ॥ असाध्यं हतसर्वेहं दंडवद्दंडकं मरुत् ॥ अं-
समूलस्थितो वायुः सिराः संकोच्य तत्रगाः ॥ बाहुप्रस्पंदितहरं जन-
यत्यवबाहुकं ॥ तलं प्रत्यंगुलीनां या कंडरा बाहुपृष्ठतः ॥ बाहुचेष्टा-
पहारिणी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥ वायुः कट्यां स्थितः सक्थ्नः
कंडरामाक्षिपेद्यदा ॥ तदा खंजो भवेज्जंतुः पंगुः सक्थ्नोर्द्वयोरपि ॥
कंपते गमनारंभे खंजन्निव प्रयाति यः ॥ कलायखंजं तं विद्यान्मु-
क्तसंधिप्रबंधनं ॥ शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः ॥ जीर्णा-
जीर्णे तथाऽयाससंक्षोभस्वप्नजागरैः ॥सश्लेष्ममेदःपवनमाममत्यर्थसं-
चितं ॥ अभिभूयेतरं दोषमूरू चेत्प्रतिपद्यते ॥ सक्थ्यस्थीनि प्रपूर्या-
तः श्लेष्मणा स्तिमितेन तत् ॥ तदा स्तभ्नाति तेनोरू स्तब्धौ शीता-
वचेतनौ ॥ परकीयाविव गुरू स्यातामतिभृशव्यथौ ॥ ध्यानांगमर्द-
स्तैमित्यतंद्राच्छर्द्यरुचिज्वरैः ॥ संयुतौ पादसदनकृच्छ्रोद्धरणसुप्तिभिः
॥ तमूरुस्तंभमित्याहुराढ्यवातं तथा परे ॥ वातशोणितजः शोफो
जानुमध्ये महारुजः ॥ ज्ञेयः क्रोष्टुकशीर्षस्तु स्थूलः क्रोष्टुकशीर्षव-
त् ॥ रुक्पादे विषमे न्यस्ते श्रमाद्वा जायते यदा ॥ वातेन गुल्फमा-
श्रित्य तमाहुर्वातकंटकं ॥ पार्ष्णि प्रत्यंगुलीनां या कंडरा मारुतार्दि-
ता ॥ सक्थ्युत्क्षेपं निगृह्णाति गृध्रसीं तां प्रचक्षते ॥ विश्वाची[1] गृध्र-
सी चोक्ता खल्ली तीव्ररुजान्विते ॥ हृष्येते चरणौ यस्य भवेतां च
प्रसुप्तवत् ॥ पादहर्षः स विज्ञेयः कफमारुतकोपजः ॥ पादयोः
कुरुते दाहं पित्तासृक्सहितोऽनिलः ॥ विशेषतश्चंक्रमिते पाददाहं त-
मादिशेत् ॥ इति वातव्याधिनिदानं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥१५ ॥

---

१ विश्वाचीचोक्ता बाहुचेष्टाऽपहारिणीत्यादिना ग्रंथेन गृध्रसीचाधुनैवोक्ता ते द्वे तीव्ररुजान्विते खल्लीति भण्येते ॥

अथातो वातशोणितनिदानं व्याख्यास्यामः ॥ विदाह्यन्नं विरुद्धं च तत्तथाऽसृक्प्रदूषणं ॥ भजतां विधिहीनं च स्वप्नजागरमैथुनं ॥ प्रायेण सुकुमाराणामचंक्रमणशीलिनां ॥ अभिघातादशुद्धेश्च नृणामसृजि दूषिते ॥ वातलैः शीतलैर्वायुर्वृद्धः क्रुद्धो विमार्गगः ॥ तादृशेनासृजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥ आढ्यरोगं खुडं वातबलासं वातशोणितं ॥ तदाहुर्नामभिस्तच्च पूर्वं पादौ प्रधावति ॥ विशेषाद्यानयानाद्यैः प्रलंबौ तस्य लक्षणं ॥ भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्लथांगता ॥ जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांगसंधिषु ॥ कंडूस्फुरणनिस्तोदभेदगौरवसुप्तताः ॥ भूत्वा भूत्वा प्रणश्यंति मुहुराविर्भवंति च ॥ पादयोर्मूलमास्थाय कदाचिद्धस्तयोरपि ॥ आखोरिव विषं क्रुद्धं कृत्स्नं देहं विधावति ॥ त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं तत्पूर्वं जायते ततः ॥ कालांतरेण गंभीरं सर्वान्धातूनभिद्रवत् ॥ कंड्वादिसंयुतोत्ताने त्वक् ताम्रा श्यावलोहिता ॥ सायामा भृशदाहोषा गंभीरे ऽधिकपूर्वरुक् ॥ श्वयथुर्ग्रथितः पाकी वायुः संध्यस्थिमज्जसु ॥ छिंदन्निव चरत्यंतर्वक्रीकुर्वंश्च वेगवान् ॥ करोति खंजं पंगुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ॥ वाते ऽधिके ऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनं ॥ शोफस्य रूक्षकृष्णत्वश्यावतावृद्धिहानयः ॥ धमन्यंगुलिसंधीनां संकोचोंऽगग्रहोऽतिरुक् ॥ शीतद्वेषानुपशयौ स्तंभवेपथुसुप्तयः ॥ रक्ते शोफोऽतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते ॥ स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कंडूक्लेदसमन्वितः ॥ पित्ते विदाहः संमोहः स्वेदो मूर्च्छा मदः सतृट् ॥ स्पर्शाक्षमत्वं रुग्रागः शोफः पाको भृशोष्मता ॥ कफे स्तैमित्यगुरुता सुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ॥ कंडूर्मंदा च रुग्द्वंद्वसर्वलिंगं च संकरे ॥ एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजं ॥ त्रिदोषजं त्यजेत्स्रावि स्तब्धमर्बुदकारि च ॥ रक्तमार्गं निहत्याशु शाखासंधिषु मारुतः ॥ निवेश्यान्योन्यमावार्य वेदनाभिर्हरत्यसून् ॥ वायौ पंचात्मके प्राणो रौ-

क्षयव्यायामलंघनैः ॥ अत्याहाराभिघाताध्ववेगोदीरणधारणैः ॥ कुपितश्चक्षुरादीनामुपघातं प्रवर्त्तयेत् ॥ पीनसार्दिततृट्कासश्वासादींश्चामयान् बहून् ॥ उदानः क्षवथूद्गारच्छर्दिनिद्राविधारणैः ॥ गुरुभाराितरुदितहासाद्यैर्विकृतो गदान् ॥ कंठरोधमनोभ्रंशच्छर्द्यरोचकपीनसान् ॥ कुर्याच्च गलगंडादींस्तांस्तान्जत्रूर्ध्वसंश्रयान् ॥ व्यानोऽतिगमनध्यानक्रीडाविषमचेष्टितैः ॥ विरोधिरूक्षभीहर्षविषादाद्यैश्च दूषितः ॥ पुंस्त्वोत्साहबलभ्रंशशोकचित्तोत्प्लवज्वरान् ॥ सर्वांगरोगनिस्तोदरोमहर्षांगसुप्तताः ॥ कुष्ठं वीसर्पमन्यांश्च कुर्यात्सर्वांगगान् गदान् ॥ समानो विषमाजीर्णशीतसंकीर्णभोजनैः ॥ करोत्यकालशयनजागराद्यैश्च दूषितः ॥ शूलगुल्मग्रहण्यादीन् पक्वामाशयजान् गदान् ॥ अपानो रूक्षगुर्वन्नवेगाघातातिवाहनैः ॥ यानयानासनस्थानचंक्रमैश्चातिसेवितैः ॥ कुपितः कुरुते रोगान् कृच्छ्रान् पक्वाशयाश्रयान् ॥ मूत्रशुक्रप्रदोषार्शोगुदभ्रंशादिकान् बहून् ॥ सर्वं च मारुतं सामं तंद्रास्तैमित्यगौरवैः ॥ स्निग्धत्वारोचकालस्यशैत्यशोफाग्निहानिभिः ॥ कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च ॥ युक्तं विद्यान्निरामं तु तंद्रादीनां विपर्ययात् ॥ वायोरावरणं चातो बहुभेदं प्रचक्षते ॥ लिंगं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमस्तमः ॥ कटुकोष्णाम्ललवणैर्विदाहः शीतकामता ॥ शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकं ॥ लंघनायासरूक्षोष्णकामता च कफावृते ॥ रक्तावृते सदाहार्तिस्त्वङ्मांसांतरजा भृशं ॥ भवेच्च रागी श्वयथुर्जायंते मंडलानि च ॥ मांसेन कठिनः शोफो विवर्णः पिडिकास्तथा ॥ हर्षः पिपीलिकानां च संचारइव जायते ॥ चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफो गात्रेष्वरोचकः ॥ आढ्यवातइति ज्ञेयः सकृच्छ्रो मेदसाऽऽवृते ॥ स्पर्शमस्थ्यावृतेऽत्युष्णं पीडनं चाभिनंदति ॥ सूच्येव तुद्यतेऽत्यर्थमंगं सीदति शूल्यते ॥ मज्जावृते विनमनं जृं-

भणं परिवेष्टनं ॥ शूलं च पीड्यमानेन पाणिभ्यां लभते सुखं ॥ शुक्रावृतेऽतिवेगो वा न वा निष्फलताऽपि वा ॥ भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ॥ मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं बस्तेर्मूत्रावृते भवेत् ॥ विडावृते विबंधोऽधः स्वे स्थाने परिकृंतति ॥ व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानह्यते नरः ॥ शकृत्पीडितमन्नेन दुःखं शुष्कं चिरात्सृजेत् ॥ सर्वधात्वावृते वायौ श्रोणिवंक्षणपृष्ठरुक् ॥ विलोमो मारुतोऽस्वास्थ्यं हृदयं पीड्यतेऽपि च ॥ भ्रमो मूर्च्छा रुजा दाहः पित्तेन प्राणआवृते ॥ विदग्धेऽन्ने च वमनमुदानेऽपि भ्रमादयः ॥ दाहोंऽतरूर्जा[1]भ्रंशश्च दाहो व्याने तु सर्वगः ॥ क्लमोंऽगचेष्टाभंगश्च ससंतापः सवेदनः ॥ समानऊष्मोपहतिरतिस्वेदोऽरतिः सतृट् ॥ दाहश्च स्यादपाने तु मले हारिद्रवर्णता ॥ रुजोऽतिवृद्धिस्तापश्च योनिमेहनपायुषु ॥ श्लेष्मणात्वावृते प्राणे सादस्तंद्रा रुचिर्वमिः ॥ ष्ठीवनं क्षवथूद्गारनिःश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ॥ उदाने गुरुगात्रत्वमरुचिर्वाक्स्वरग्रहः ॥ बलवर्णप्रणाशश्च व्याने पर्वास्थिवाग्ग्रहः ॥ गुरुताऽङ्गेषु सर्वेषु स्खलितं च गतौ भृशं ॥ समानेऽतिहिमांगत्वमस्वेदो मंदवन्हिता ॥ अपाने सकफं मूत्रशकृतः स्यात्प्रवर्तनं ॥ इति द्वाविंशतिविधं वायोरावरणं विदुः ॥ प्राणादयस्तथाऽन्योन्यमावृण्वंति यथाक्रमं ॥ सर्वेऽपि विंशतिविधं विद्यादावरणं च तत् ॥ निःश्वासोच्छ्वाससंरोधः प्रतिश्यायः शिरोग्रहः ॥ हृद्रोगो मुखशोषश्च प्राणेनोदानआवृते ॥ उदानेनावृते प्राणे वर्णौजोबलसंक्षयः ॥ दिशाऽनया च विभजेत्सर्वमावरणं भिषक् ॥ स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिं च कर्मणां ॥ प्राणादीनां च पंचानां मिश्रमावरणं मिथः ॥ पित्तादिभिर्द्वादशभिर्मिश्राणां मिश्रितैश्च तैः ॥ मिश्रैः पित्तादिभिस्तद्वन्मिश्रणाभिरनेकधा ॥ तारतम्यविकल्पाच्च यात्यावृ

१ ऊर्जायाः बलस्य भ्रंशः विनाशः

त्तिरसंख्यतां ॥ तां लक्षयेदवहितो यथास्वं लक्षणोदयात् ॥ शनैः शनैश्चोपशयाद्गूढानपि मुहुर्मुहुः ॥ विशेषाज्जीवितं प्राणउदानो बलमुच्यते ॥ स्यात्तयोः पीडनाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ॥ आवृता वायवोऽज्ञाता ज्ञाता वा वत्सरं स्थिताः ॥ प्रयत्नेनापि दुःसाध्या भवेयुर्वाऽनुपक्रमाः ॥ विद्रधिप्लीहहृद्रोगगुल्माग्निसदनादयः ॥ भवंत्युपद्रवास्तेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥ ॥ इति वातशोणितनिदानं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ इतिश्रीसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटाचार्यविरचितेऽष्टांगसंग्रहे तृतीयं निदानस्थानं संपूर्णं ॥३॥ ७ ॥

॥ श्री ॥

अष्टांगसंग्रहे

चिकित्सास्थानम् ४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्या-
मः ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥ आमाशयस्थो हत्वाग्निं
सामो मार्गान्पिधापयन् ॥ विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनं
॥ प्रागूपेषु ज्वरादौ वा बलं यत्नेन पालयन् ॥ बलाधिष्ठानमारो-
ग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥ लंघनैः क्षपिते दोषे दीप्तेऽग्नौ लाघवे
सति ॥ स्वारुथ्यं क्षुत्तृड्रुचिः पक्तिर्बलमोजश्च जायते ॥ तत्रोत्क्लिष्टे
समुत्क्लिष्टे कफप्राये चले मले ॥ सहृल्लासप्रसेकान्नद्वेषकासविसूचिके
॥ सद्योभुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः ॥ वमनं वमनार्हस्य श-
स्तं कुर्यात्तदन्यथा ॥ श्वासातिसारसंमोहहृद्रोगविषमज्वरान् ॥ पि-
प्पलीभिर्युतान् गालान्कलिंगैर्मधुकेन वा ॥ पीत्वोष्णतोयेन वमेन्मध्वं-
बु लवणांबु वा ॥ पटोलनिंबकर्कोटवेत्रपत्रजलानि वा ॥ पेयां मंडं
रसं चेक्षोर्मद्यं कल्पोदितानि वा ॥ वमनानि प्रयुंजीत बलकालवि-
भागवित् ॥ कृतेऽकृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशोषणं ॥ दोषाणां समु-
दीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ आमेन भस्मनेवाग्नौ च्छन्नेऽन्नं न
विपच्यते ॥ तस्मादादोषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेत् ॥ तृष्यन्नल्पाल्प-
मुष्णांबु पिबेद्वातकफज्वरे ॥ तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त-
येत् ॥ उदीर्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्वा विशोधयेत् ॥ लीनपि-
त्तानिलस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनं ॥ निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामव-

---

१ स्रोतांसि २ लंघनस्याविशेषोक्तावुपवासं प्रकल्पयेदिति वचनादत्रोपवासो गृह्यते.

लंघनं ॥ विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनं ॥ उष्णमेवंगुणत्वेऽपि
युंज्यान्नैकांतपित्तले ॥ उद्रिक्तपित्ते दवथुदाहमोहातिसारिणि ॥
विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणे ऽस्रपित्तिनि ॥ घनचंदनशुंठ्यंबु-
पर्पटोशीरसाधितं ॥ शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृट्ज्वरापहं ॥
ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना ॥ तस्मात्पित्तविरु-
द्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकं ॥ स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लं-
घनं ॥ अजीर्णइव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे ॥ न पिबेदौषधं
तद्धि भूयएवाममावहेत् ॥ आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरि-
व ॥ सोदर्दपीनसश्वासे जंघापर्वास्थिशूलिनि ॥ वातश्लेष्मात्मके स्वे-
दः प्रशस्तः स प्रवर्तयेत् ॥ स्वेदमूत्रशकृद्वातान्कुर्यादग्नेश्च पाटवं ॥
स्नेहोक्तमाचारविधिं सर्वतश्चानुपालयेत् ॥ लंघनं स्वेदनं कालो यवा-
ग्वस्तिक्तको रसः ॥ मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा ॥ शु-
द्धवातक्षयागंतुजीर्णज्वरिषु लंघनं ॥ नेष्यते तेषु हि हितं शमनं यन्न
कर्शनं ॥ तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितं ॥ द्विविधोपक्रम-
ज्ञानमवेक्षेत च लंघने ॥ युक्तं लंघितलिंगैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् ॥
यथास्वौषधसिद्धाभिर्मंडपूर्वाभिरादितः ॥ षडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो
यावदवाप्नुयात् ॥ तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः ॥ ता-
श्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ॥ वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां
चानुलोमिकाः ॥ स्वेदनाय द्रवोष्णत्वान्मृदुत्वात्तृट्प्रशांतये ॥ आहारभा-
वात्प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ॥ ज्वरघ्ना ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात्पेया-
भिरादितः ॥ उपक्रमेज्ज्वरान्सर्वान्मृते मद्यसमुत्थितान् ॥ प्राग्लाजपेयां
सुजरां सशुंठीधान्यपिप्पलीं ॥ ससैंधवां तथाम्लार्थी तां पिबेत्सहदा-
डिमां ॥ सृष्टविड्बहुपित्तो वा सशुंठीमाक्षिकां हिमां ॥ बस्तिपार्श्व-
शिरःशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधितां ॥ पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पल-
धान्यकैः ॥ सिद्धां ज्वरातिसार्यम्लां पेयां दीपनपाचनीं ॥ ह्रस्वेन पं-

ञ्चमूलेन हिध्मारुक्श्वासकासवान् ॥ पंचमूलेन महता कफार्तो यव-
साधितां ॥ विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः कृतां ॥ यवागूं सर्पि-
षा भृष्टां मलदोषानुलोमनीं ॥ चविकापिप्पलीमूलद्राक्षाऽऽमलकना-
गरैः ॥ कोष्टे विबद्धे सरुजि पिबेत्तु परिकर्तिनि ॥ कोलवृक्षाम्लकल-
शीधावनीश्रीफलैः कृतां ॥ अस्वेदनिद्रस्तृष्णार्त्तः सिताऽऽमलकना-
गरैः ॥ सिताबदरमृद्वीकासारिवामुस्तचंदनैः ॥ तृष्णाच्छर्दिपरीदाहज्वर-
घ्नीं क्षौद्रसंयुतां ॥ कुर्यात्पेयौषधैरेव रसयूषादिकानपि ॥ मद्योद्भवे
मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे ॥ ग्रीष्मे तयोर्वाऽधिकयोस्तृड्छर्दिदा-
हपीडिते ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छंति तेषु तु ॥ द्राक्षादाडिम-
काश्मर्यपथ्यापीलुपरूपकैः ॥ समधूकैः सबदरैः सक्षौद्रैः ससितोपलैः॥
ज्वरघ्नैस्तोयमृदितैरद्भिर्वा लाजतर्पणं ॥ पिबेत्ससूक्ष्मरजसस्ततो जीर्णे
तु तर्पणे ॥ यवाग्वां चौदनं क्षुद्वानश्नीयाद्भृष्टतंदुलं ॥ दकलावणिकै-
र्यूषैरसैर्वा मुद्गलावजैः ॥ इत्ययं षडहो नेयो बलं दोषं च रक्षता ॥
ततः पक्वेषु दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशस्यते ॥ कषायो दोषशेषस्य पाचनः
शमनो ऽथवा ॥ तिक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ॥ पि-
त्तश्लेष्महरत्वेऽपि कषायः स न शस्यते ॥ नवज्वरे मलस्तंभात्कषा-
यो विषमज्वरं ॥ कुरुतेऽरुचिहृल्लासहिध्माऽऽध्मानादिकानपि ॥ न
च्यवंते न पच्यंते कषायस्तंभिता मलाः ॥ तिर्यग्गता विमार्गा वा वर्द्ध-
यंत्यपि च ज्वरं ॥ बद्धामकफवातत्वाच्छूलानाहादिकानपि ॥ सप्ता-
हादौषधं केचिदाहुरन्ये दशाहतः ॥ केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्य योज्यमा-
मोल्बणे न तु ॥ तीव्रज्वरपरीतस्य दोषवेगोदयो यतः ॥ दोषेऽथ-
वाऽतिनिचिते तंद्रास्तैमित्यकारिणि ॥ अपच्यमानं भैषज्यं भूयो
ज्वलयति ज्वरं ॥ यदा ज्वरो मृदुर्देहो लघुः प्रचलिता मलाः ॥ अ-
चिरज्वरितस्यापि योजयेद्भेषजं तदा ॥ मुस्तया पर्पटं युक्तं शुंठ्या
दुःस्पर्शयाऽपि वा ॥ पाक्यं शीतकषायं वा पाठोशीरं सवालकं ॥

पिबेत्तद्वच्च भूनिंबगुडूचीमुस्तनागरं ॥ यथायोगमिमे योज्याः कषाया दोषपाचनाः ॥ ज्वरारोचकतृष्णाऽऽस्यवैरस्यापक्तिनाशनाः ॥ पाठेंद्रयवभूनिंबमुस्तपर्पटकामृताः ॥ जयंत्याममतीसारं ज्वरं च समहौषधाः ॥ दुरालभाऽमृतामुस्तनागरं वातजे ज्वरे ॥ अथवा पिप्पलीमूलगुडूचीविश्वभेषजं ॥ कनीयः पंचमूलं वा पित्ते क्षौद्रसमन्विताः ॥ कलिंगमुस्तकटुका मुस्तपर्पटकं तथा ॥ सधन्वयासभूनिंबं वत्सकाद्यो गणः कफे ॥ अथवा ह्रपगांगेयीशृंगबेरदुरालभाः ॥ रुग्विबंधानिलश्लेष्मयुक्ते दीपनपाचनं ॥ अभयापिप्पलीमूलशम्पाककटुकाघनं ॥ कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ पटोलं सारिवा मुस्ता पाठा कटुकरोहिणी ॥ पटोलनिंबत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्सकाः ॥ किराततिक्तममृता चंदनं विश्वभेषजं ॥ धात्रीमुस्तामृता क्षौद्रमर्द्धश्लोकसमापनाः ॥ पंचैते संततादीनां पंचानां शमना मताः ॥ पटोलेंद्रयवारिष्टभद्रमुस्तामृताऽभयाः ॥ सारिवाद्वितयं पाठा त्रायंती कटुरोहिणी ॥ पटोलारिष्टमृद्वीकाशम्पाकत्रिफलाविषं ॥ चंदनोशीरधान्याब्दगुडूचीविश्वभेषजं ॥ देवदारु स्थिरा शुंठी वासा धात्री हरीतकी ॥ पंच पंचज्वरान् घ्नंति योगा मधुसितोत्कटाः ॥ सगुडाः सारिवाद्राक्षाशताह्वाकणरेणुकाः ॥ काश्मर्यसारिवाद्राक्षात्रायमाणाऽमृतागुडाः ॥ शतपुष्पावचाकुष्ठदेवदारुहरेणुकाः ॥ शर्करामधुसंयुक्ताः समांसीमुस्तधान्यकाः ॥ कृष्णापुनर्नवाद्राक्षाशताह्वागुडसारिवाः ॥ शालिपर्णीबलाद्राक्षासारिवाछिन्नसंभवाः ॥ आरग्वधो बला रास्ना काश्मर्यं मधुकं गुडः ॥ शतावरी छिन्नरुहा स्वरसो वा गुडान्वितः ॥ सकृष्णजीरकसितानागराभामृतारसः ॥ वातज्वरं जयंत्याशु केवलो वाऽमृतारसः ॥ भार्ङ्गीसरलगांगेयीदारुकुष्ठैलवालुकं ॥ कोष्णं घृतगुडोपेतं पिबेद्वा वातजे ज्वरे ॥ पटोलादिगुडूच्यादी सूत्रोक्तौ पित्तजे ज्वरे ॥ अंजनादिः सकाश्मर्यः सारिवादिः सशर्करः ॥ सिताम-

धुककाश्मर्यशीतोशीरपरूषकं ॥ गुडूचीसारिवारोध्रं कमलोत्पलश-र्कराः ॥ द्राक्षाऽभयातिक्तघनशम्याकफलपर्पटं ॥ श्यामापर्पटदुःस्प-र्शातिक्तानिक्तसितावृषाः ॥ शर्करातिक्तकटुकात्रायमाणाब्दशीतकं ॥ गुडूच्यामलकैर्युक्तः केवलो वाऽपि पर्पटः ॥ कषायो वा हिमस्तिक्ता-द्राक्षामधुकनिंबजः ॥ पित्तज्वरघ्नी तिक्ता वा श्लक्ष्णपिष्टा सशर्करा ॥ कफजे ऽतिविषोशीरपटोलमरिचक्षपाः ॥ समूर्वेंद्रयवद्वीपिकुष्ठनिंबव-चागुडाः ॥ सप्तच्छदामृतानिंबस्फूर्जातं माक्षिकान्वितं ॥ निशात्रिकटुकं तिक्तानागपुष्पकलिंगकाः ॥ सारिवाऽतिविषाकुष्ठदुःस्पर्शामुस्तगुग्गु-लु ॥ परूषं त्रिफला तिक्ता बीजं वृषकजं घनं ॥ नागरत्रिफलामुस्ता-मूर्वापाठाः समाक्षिकाः ॥ संसर्गसन्निपातेषु मिश्रानेतान्विकल्पयेत् ॥ गोकंटकबलादर्भाः ससिता वातपित्तजे ॥ द्राक्षाऽऽमलकभूनिंबाः स-गुडूचीशठीगुडाः ॥ त्रायंतीसारिवाद्राक्षाकाश्मर्यच्छिन्नजागुडाः ॥ द्रा-क्षामसूरत्रायंतीगुडूचीसारिवाबलाः ॥ द्राक्षामधूकमधुकरोध्रकाश्मर्य-सारिवाः ॥ मुस्तामलकह्रीबेरपद्मकेसरपद्मकं ॥ मृणालचंदनोशीरनी-लोत्पलपरूषकं ॥ फांटो हिमो वा द्राक्षादिर्जातीकुसुमवासितः ॥ यु-क्तो मधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजं ॥ ज्वरं मदात्ययं छर्दिं मूर्छां दाहं श्रमं भ्रमं ॥ ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं च पिपासां कामलामपि ॥ कफवाते वचातिक्तापाठाऽऽरग्वधवत्सकाः ॥ पिप्पलीचूर्णयुक्तो वा क्वाथश्छिन्नो-द्भवोद्भवः ॥ व्याघ्रीशुंठ्यमृताक्वाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ॥ वातश्लेष्मज्व-रश्वासकासपीनसशूलजित् ॥ पथ्याकुस्तुंबरीमुस्तशुंठीकट्तृणपर्पटं ॥ सकट्फलवचाभार्ङ्गीदेवाह्वं मधुहिंगुमत् ॥ कफवातज्वरष्ठीवकुक्षिहृ-त्पार्श्ववेदनाः ॥ कंठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति ॥ आर-ग्वधादिः सक्षौद्रः कफपित्तज्वरं जयेत् ॥ तथा तिक्तावृषोशीरत्रायंती-त्रिफलाऽमृताः ॥ पटोलातिविषानिंबमूर्वाधन्वयवासकाः ॥ वृषपुट-च्छदरसः शर्करामाक्षिकान्वितः ॥ पित्तश्लेष्मज्वरं हंति सासृक्पित्तं

सकामलं ॥ अनंताविश्वभैषज्यकटुकातोयतोयदाः ॥ ज्वरतृड्भ्रमसंमोहधूमकाम्लकनाशनाः ॥ सन्निपातज्वरे पाठादेवदारुनिशाघनं ॥ पटोलपत्रनिंबत्वक्त्रिफलाकटुकायुतं ॥ मुस्तापर्पटकं पथ्या मृद्वीका कटुरोहिणी ॥ त्रायंतीकणतन्मूलद्राक्षापथ्यामधूलिकाः ॥ त्रिफलोशीरषड्ग्रंथायष्टिमधुबलाघनाः ॥ नागरं पौष्करं मूलं गुडूची कंटकारिका ॥ सकासश्वासपार्श्वार्तौ वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे ॥ मधूकपुष्पमृद्वीकात्रायमाणापरूषकं ॥ सोशीरतिक्तात्रिफलाकाश्मर्यं कल्पयेद्धिमं ॥ कषायं तं पिबन्काले ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकं ॥ बद्धविट् कटुकाद्राक्षात्रायंतीत्रिफलागुडान् ॥ जीर्णौषधोऽन्नं पेयाद्यमाचरेच्छ्लेष्मवान्न तु ॥ पेया कफं वर्द्धयति पंकं पांसुषु वृष्टिवत् ॥ श्लेष्माभिष्यन्नदेहानामतः प्रागपि योजयेत् ॥ यूषान्कुलत्थचणककलायादिकृतान् लघून् ॥ रूक्षांस्तिक्तरसोपेतान्हृद्यान् रुचिकरान् पटून् ॥ रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे हिताः ॥ श्लेष्मोत्तरे वीततुषास्तथा वाटीकृता[1] यवाः ॥ ओदनस्तैः सुतोहितैः प्रयोक्तव्यो यथायथं ॥ दोषदूष्यादिबलतो ज्वरघ्नक्वाथसाधितः ॥ मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वरापहाः ॥ कारवेल्लककर्कोटबालमूलकपर्पटैः ॥ वार्ताकनिंबकुसुमपटोलफलपल्लवैः ॥ अत्यंतलघुभिर्मांसैर्जांगलैश्च हिता रसाः ॥ व्याघ्रीपरूषकर्कोटीद्राक्षाऽऽमलकदाडिमैः ॥ संस्कृताः पिप्पलीशुंठीधान्यजीरकसैंधवैः ॥ सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता वा कृताकृताः ॥ अनम्लतक्रसिद्धानि रुच्यानि व्यंजनानि च ॥ अच्छान्यकल्कसंपन्नान्यनुपानेऽपि योजयेत् ॥ तानि क्वथितशीतं च वारि मद्यं च सात्म्यतः ॥ कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इति लंघिते ॥ सर्पिर्दद्यात्कफे मंदे वातपित्तोत्तरे ज्वरे ॥ पक्वेषु दोषेष्वमृतं तद्विषोपममन्यथा ॥ दशाहे स्यादतीतेऽपि ज्वरोपद्रववृद्धिकृत् ॥ लं-

---

१ भृष्टविदलीकृताइत्यर्थः

घनादिक्रमं तत्र कुर्यादाकफसंक्षयात् ॥ सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनांते भोजयेल्लघु ॥ श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्माबलवाननलस्तदा ॥ यथोचितेऽथवा काले देशसात्म्यानुरोधतः ॥ प्रागल्पवन्हिर्भुंजानो न ह्यजीर्णेन पीड्यते ॥ इति ज्वरचिकित्सितं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथातो जीर्णज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ देहधात्वबलत्वेन ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥ रूक्षं हि तेजो ज्वरकृत्तेजसा रूक्षितस्य च ॥ वमनस्वेदकालांबुकषायलघुभोजनैः ॥ यः स्यादतिबलो धातुः सहचारी सदागतिः ॥ तस्य संशमनं सर्पिर्दीप्तस्येवांबु वेश्मनः ॥ वातपित्तजितामग्र्यं संस्कारं चानुरुध्यते ॥ सुतरां तत्यतो यथाधथास्वौषधसाधितं ॥ विपरीतं ज्वरोष्माणं जयेत्पित्तं च शैत्यतः ॥ स्नेहाद्वातं घृतं तुल्ययोगसंस्कारतः कफं ॥ पूर्वे कषायाः सघृताः सर्वे योज्या यथामलं ॥ त्रिफलापिचुमंदत्वङ्मधुकं बृहतीद्वयं ॥ समसूरदलं क्वाथः सघृतो ज्वरकासहा ॥ निदिग्धिकानामलकीत्रायमाणाकलिंगकैः ॥ कृष्णाऽशुमत्यतिविषाकटुकासेव्यचंदनैः ॥ धात्रीबिल्वघनद्राक्षासारिवाभिश्च साधितं ॥ हंति सद्यो घृतं जीर्णज्वरं कासं हलीमकं ॥ अरुचिं विषमं वह्निं यक्ष्माणं च नवोत्थितं ॥ वासागुडूचीत्रिफलात्रायमाणायवासकात् ॥ क्वाथे क्षीरे च विपचेज्ज्वरघ्नं कल्कितैर्घृतं ॥ पिप्पलीमुस्तमृद्वीकाचंदनोत्पलनागरैः ॥ दुरालभाबलामुस्तात्रायंतीनिंबपर्पटान् ॥ पंचमूलं कनीयश्च क्वाथयित्वा घृतं पचेत् ॥ सक्षीरं कल्कितैर्द्राक्षामेदाऽऽमलकपुष्करैः ॥ शठीतामलकीयुक्तैस्तच्च ज्वरहरं परं ॥ क्षयकासशिरःपार्श्वत्वक्छूलांसाभितापनुत् ॥ कुलत्थकोलत्रिफलादशमूलयवान् पचेत् ॥ द्विपलान्सलिलद्रोणे पूते पिष्ट्वाऽक्षकान् क्षिपेत् ॥ पंचकोलककसाव्हवयस्थानिंबतुंबरु ॥ शठीपुष्करमूलार्कमूलप्रतिविषावचाः ॥ किरातं तिक्तकं मुस्तं कर्कटाख्यां दुरालभां ॥ नक्तमालसुमे पाठे कटुकाशिग्रुतेजनीः ॥ सोमवल्कहिर-

जनीकंटकीकंटकारिकाः ॥ पटोलाहिंगु गोजिव्हा केंबुकं मदनाज्जटां॥ लवणानि पलांशानि क्षारानर्द्धपलान्वितान् ॥ प्रस्थं शाज्यस्य तत्सिद्धं दीपनं कफवातजित् ॥ हृत्प्लीहग्रहणीगुल्मकासश्वासार्शसां हितं ॥ दीर्घज्वराभिभूतानां ज्वरिणाममृतोपमं ॥ मंजिष्ठाऽतिविषापथ्यावचानागररोहिणीः॥ देवदारु हरिद्रां च द्रोणेऽपां पालिकान् पचेत् ॥ काथेऽस्मिन्साधयेत्सिद्धैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ शृंगबेरकणाहिंगुद्विक्षारपटुपंचकैः॥ तत्कफाद्यतसर्वोत्थज्वरिणाममृतोपमं ॥ वर्ष्महिध्माऽरुचिश्वासकासपांडुविकारिणां ॥ गलग्रंथिप्रमेहार्शःप्लीहापस्मारशोफिनां ॥ उदावर्त्तपरीतानां मंदाग्निक्रमिकोष्ठिनां ॥ गुडूच्या रसकल्काभ्यां त्रिफलाया वृषस्य च ॥ मृद्वीकाया बलायाश्च सिद्धाः स्नेहा ज्वरच्छिदः ॥ जीर्णे घृते च भुंजीत मृदुमांसरसौदनं॥ पेलं खलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदं॥ कफपित्तहरा मुद्गकारवेल्लादिजा रसाः॥प्रायेण तस्मान्न हिता जीर्णे वातोत्तरे ज्वरे॥शूलोदावर्त्तविष्टंभजनना ज्वरवर्द्धनाः॥ नशाम्यत्येवमपि चेज्ज्वरः कुर्वीत शोधनं॥ शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् ॥ आमाशयगते दोषे बलिनः पालयन्बलं ॥ संतर्पणोत्थे वमनं पिप्पलीलवणांबुना ॥ शर्करामाक्षिकांभोभिर्दाहतृष्णोल्बणे ज्वरे ॥ पक्के तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमध्वजे ॥ मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकेसरैः ॥ ससितामधुभिर्द्राक्षोषाद्यं वा विरेचनं ॥ द्राक्षाधात्रीरसं मद्रसद्राक्षां वा हरीतकीं ॥ रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहं ॥ लिह्याद्वा त्रिवृतश्चूर्णं कृष्णात्रिफलयोस्तथा ॥ सर्पिर्मधुभ्यां त्रिफलां पिबेद्द्राक्षारसेन वा ॥ आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ॥ त्रिफलां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् ॥ सघृतं त्रिफलाक्वाथं सर्पिषा वा विना शृतं ॥ पयोनुपानमुष्णं वा मृद्वीकास्वरसं पिबेत् ॥विरिक्तानां च संसर्गी मंडपूर्वा यथाक्रमं ॥ च्यवमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत

१ रसाशनमिति पाठः २ बलमिति पाठः

मलं सदा ॥ पक्वोऽपि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदः ॥ अति-
प्रवर्तमानं वा पाचयन्संग्रहं नयेत् ॥ आमसंग्रहणे दोषा दोषोपक्रम-
ईरिताः ॥ पाययेद्दोषहरणं मोहादामज्वरे तु यः ॥ प्रसुप्तं कृष्णसर्पं
स कराग्रेण परामृशेत् ॥ ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनं ॥ का-
मं तु पयसा तस्य निरूहैर्वा हरेन्मलान् ॥ क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्ले-
ष्मणो दाहतृड्वतः ॥ क्षीरं पित्तानिलार्त्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः ॥
तद्वपुर्लंघनोत्तप्तं प्लुष्टं वनमिवाग्निना ॥ दिव्यांबु जीवयेत्तस्य ज्वरं
चाशु नियच्छति ॥ संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारोष्णमेव वा ॥
विभज्य काले युंजीत ज्वरिणं हंत्यतोऽन्यथा ॥ पयः सशुंठीखर्जूरमृ-
द्वीकाशर्कराघृतं ॥ शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनं ॥ तद्वद्द्राक्षा-
बलायष्टीसारिवाकणचंदनैः ॥ चतुर्गुणेनांभसा वा पिप्पल्या वा शृतं
पिबेत् ॥ कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥ मुच्यते
ज्वरितः पीत्वा पंचमूलीशृतं पयः ॥ शृतमेरंडमूलेन बालबिल्वेन वा
ज्वरात् ॥ धारोष्णं वा पयः पीत्वा विबंधानिलवर्चसः ॥ सरक्तपि-
च्छातिसृतेः सतृट्शूलप्रवाहिकात् ॥ सिद्धं शुंठीबलाव्याघ्रीगोकंट-
कगुडैः पयः ॥ शोफमूत्रशकृद्वातविबंधज्वरकासजित् ॥ वृश्चीवबिल्व-
वर्षाभूसाधितं ज्वरशोफनुत् ॥ शिंशिपासारसिद्धं च क्षीरमाशु ज्वराप-
हं ॥ निरूहस्तु बलं वन्हिं विज्वरत्वं मुदं रुचिं ॥ दोषे युक्तः करोत्या-
शु पक्वे पक्वाशयं गते ॥ पित्तं वा कफपित्तं वा पक्वाशयगतं हरेत् ॥ स्रं-
सनं त्रीनपि मलान्बस्तिः पक्वाशयाश्रयान् ॥ प्रक्षीणकफपित्तस्य त्रि-
कपृष्ठकटीग्रहे ॥ दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुंजीतानुवासनं ॥ पटोलनिंब-
च्छदनकटुकाचतुरंगुलैः ॥ स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालकैः ॥ प-
यस्यर्द्धोदके क्वाथं क्षीरशेषं विमिश्रितं ॥ कल्कितैर्मुस्तमदनकृष्णाम-
धुकवत्सकैः॥ बस्तिं मधुघृताभ्यां च पीडयेज्ज्वरनाशनं ॥ चतस्रः पाणि

नीर्यष्टीफलोशीरनृपद्रुमान् ॥ काथयेत्कल्कयेद्यष्टीशताह्वाफलिनीफलं॥ मुस्तं च बस्तिः सगुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ॥ त्रायमाणाऽमृतायष्टीमदनांशुमतीद्वयैः॥सबलाचंदनद्रप्सैर्जांगलैश्चमृगद्विजैः॥क्वाथे कृतेक्षिपेत्पिष्टाफलयष्टीकणाघनं॥ स सद्यो ज्वरहा बस्तिः साज्यक्षौद्रः ससैंधवः॥ आम्रादीनां त्वचं शंखं चंदनं मधुकोत्पलं ॥ स्वर्णगैरिकमंजिष्ठामृणालांजनपद्मकं ॥ क्षीरेण कल्कितं बस्तिं शीतं समधुशर्करं॥दाहज्वरहरं दद्यात्सिद्धं तैश्चानुवासनं ॥ जीवंतीं मदनं मेदां पिप्पलीं मधुकं वचां॥ऋद्धिं रास्नां बलां बिल्वं शतपुष्पां शतावरीं ॥ पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितं ॥ ज्वरेऽनुवासनं दद्याद्यथास्वेहं यथाबलं ॥ चंदनागुरुकाश्मर्यपटोलमदनोत्पलैः ॥ पटोलारिष्टमदनगुडूचीमधुकैरपि ॥ ये च सिद्धिषु वक्ष्यंते बस्तयो ज्वरनाशनाः ॥ शिरोरुग्गौरवश्लेष्महरमिंद्रियबोधनं ॥ जीर्णज्वरे रुचिकरं दद्यान्नस्यं विरेचनं ॥ स्नैहिकं शून्यशिरसो दाहार्त्ते पित्तनाशनं ॥ धूमगंडूषकवलान्यथादोषं च कल्पयेत् ॥ प्रतिश्यायास्यवैरस्यशिरःकंठामयापहान् ॥ अरुचौ मातुलुंगस्य केसरं साज्यसैंधवं ॥ धात्रीद्राक्षासितानां वा कल्कमास्येन धारयेत्॥ यथोपशयसंस्पर्शान् शीतोष्णद्रव्यकल्पितान् ॥ अभ्यंगालेपसेकादीन्ज्वरे जीर्णे त्वगाश्रिते॥कुर्यादंजनधूपांश्च तथैवागंतुजेऽपि तान्॥ दाहे सहस्रधौतेन सर्पिषाऽभ्यंगमाचरेत् ॥ सूत्रोक्तैश्च गणैस्तैस्तैर्मधुराम्लकषायकैः ॥ दूर्वादिभिर्वा पित्तघ्नैः शोधनादिगणोदितैः ॥ शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः क्वाथकल्कीकृतैः पचेत् ॥ तैलं सक्षीरमभ्यंगात्सद्यो दाहज्वरापहं ॥ चंदनं मधुकं काला द्राक्षा मधुरसा निशा ॥ तत्सिद्धं पूर्ववत्तैलं दाहज्वरहरं परं ॥ शिरोगात्रं च तैरेव नातिपिष्टैः प्रलेपयेत् ॥ तत्काथेन परीषेकमवगाहं च योजयेत् ॥ तथाऽऽरनालसलिलक्षीरशुक्तघृतादिभिः ॥ कपित्थमातुलुंगाम्लविदारीरोध्रदाडिमैः ॥ बदरीपल्लवोत्थेन फेनेनारिष्टकस्य वा ॥ कर्पूरपद्मकोशीरकालीयांबुदचंदनैः ॥ तुं-

गप्रियंगुशैवालकमलोत्पलकर्दमैः ॥ वेत्राग्ररोध्रपुंड्राह्वैरारनालेनकल्कि-
तैः॥ लेपा व्यस्तैः समस्तैर्वा दाहघ्ना वर्णकारिणः ॥ धात्रीत्वक्पत्रनल-
दशंखव्याघ्रनखोत्पलैः ॥ चंदनांजनमुस्तैश्च सहक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
सजीवकैः समधुकैः सपलाशैः सदाडिमैः ॥ बीजपूररसक्षौद्रशुक्तयुक्तैः
प्रलेपितैः ॥ शिरस्यंगे च तृट्छर्दिदाहमोहशिरोरुजः ॥ नश्यंति गंडाः
पिडकाः प्रलापश्च ज्वरार्तिजः ॥ गौरामलककल्कश्च साम्लः साज्यश्च
तद्गुणः ॥ मधूकमधुकोदीच्यनीलोत्पलमधूलिकाः ॥ जयंति मधुसर्पि-
र्भ्यां लीढा दाहज्वरभ्रमान् ॥ कासासृक्पित्तवीसर्पश्वासहिध्मावमी-
रपि ॥ वम्यं च वामयेदाशु शीतेन मधुवारिणा ॥ यो वर्णितः पित्तहरो
दोषोपक्रमणे क्रमः ॥ तं च शीलयतः शीघ्रं सदाहो नश्यति ज्वरः ॥
वल्लकी मधुरं गीतं चंद्रिका हर्म्यमस्तकं ॥ हरंति दाहं दाराश्च हरिचं-
दनशीतलाः ॥ दाहं मंदानिलोद्धूताः कुल्याः सलिलमालिनः ॥ चल-
त्पल्लवांगुलिभिस्तर्जयंति महाद्रुमाः ॥ वाचः शिशूनामव्यक्ता योषि-
तां मदनातुराः ॥ दाहं निर्भर्त्सयंत्याशु सज्जनानां च सूनृताः ॥ रुचिभे-
दानुरोधेन नानाशक्तिसमन्वितः ॥ दाहशीतज्वरहरः कांतकांतांगसं-
गमः ॥ दाहशीतव्युपशमे तास्ततोऽपनयेत्पुनः ॥ वीर्योष्णैरुष्णसंस्प-
र्शैस्तगरागुरुकुंकुमैः ॥ कुष्ठस्थौणेयशैलेयसरलामरदारुभिः ॥ नखरा-
स्नाभूरवचाचंडैलाद्वयचोरकैः ॥ पृथ्वीकाशिग्रुसुरसाहिंस्राध्यामकस-
र्षपैः ॥ दशमूलामृतैरंडद्वयपत्तूररोहिषैः ॥ तमालपत्रभूतीकसल्लकी-
धान्यदीप्यकैः ॥ मिशिमाषकुलत्थाग्निमकीर्यानाकुलीद्वयैः ॥ अन्यैश्च
तद्विधैर्द्रव्यैः शीते तैलं ज्वरे पचेत् ॥ क्वथितैः कल्कितैर्युक्तैः सुरा-
सौवीरकादिभिः ॥ तेनाभ्यज्यात्सुखोष्णेन तैः प्रपिष्टैश्च लेपयेत् ॥
कवोष्णैस्तैः परीषेकमवगाहं च कल्पयेत् ॥ केवलैरपि तद्वच्च शुक्तगो-
मूत्रमस्तुभिः ॥ कुंकुमागुरुकस्तूरीनखैलासुरदारुभिः ॥ शैलेयचंडात्व-
ङ्मुस्तरास्नाकपिवचामयैः ॥ पृथक्प्रदेहाः सर्वैर्वा शीतघ्ना दृढकल्कि-

ताः ॥ यवचूर्णं घृताभ्यक्तं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ॥ दर्वीप्रलेपनं लेपं ज्वरा-र्तस्य प्रयोजयेत् ॥ आरग्वधादिवर्गं च पानाभ्यंजनलेपने ॥ धूपान-गुरुजान् यांश्च वक्ष्यंते विषमज्वरे ॥ अग्न्यनभिकृतान्स्वेदान्स्वेदि भोजनभेषजं ॥ संसर्गबलयोगे च वातश्लेष्मनिबर्हणं ॥ गर्भभूवेश्म-शयनं कुथकंबलरल्लकान् ॥ निर्धूमदीप्तैरंगारैर्हसंतीश्च हसंतिकाः ॥ म द्यं सत्र्यूषणं तक्रं कुलत्थव्रीहिकोद्रवान् ॥ भजेत्प्रकंपं रुक्ताद्युक्तान्यच्चा न्यदपि पित्तलं ॥ अजाज्याः सगुडं कल्कं सगुडं वाऽमृतारसं ॥ रसं-वार्ताकफलजं पिबेद्वा मधुसंयुतं ॥ मधुकागुरुकौंतीनां कल्को व्याघ्रन-खस्य च ॥ मद्येन पीतः सक्षौद्रस्तीव्रशीतज्वरापहः ॥ आनाहे का-लवित्कुर्यात्क्रियामलसकोदितां ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्य-साधितां ॥ यवागूं पाययेच्चैवमनिलस्यानुलोमनीं ॥ सोपद्रवोऽपि चेदे-वं ज्वरः शीतो न शाम्यति ॥ अभ्युदीर्णे ऽनिलकफे स्वस्थाने पित्त-धाम्नि वा ॥ तक्रानुपानं त्रपुसं भक्षयित्वाऽनलं भजन् ॥ आस्वेदसं भवात्तिष्ठेत्प्राहृतस्तद्वदातपं ॥ ततो विमृदितः स्नातो युक्ताशी स्यान्न ते ज्वरे ॥ शमंतौ पित्तवत्स्यैव प्रपद्येते स्वधाम च ॥ निवर्तते ततः शी घ्रं वातश्लेष्मोद्भवो ज्वरः ॥ स्वर्जिकाकुष्ठमंजिष्ठालाक्षामूलनिशौष-धैः ॥ सतक्रैः साधितं तैलमभ्यंगाद्दाहशीतजित् ॥ वमनैश्च विरेकैश्च बस्तिभिश्च यथाक्रमं ॥ ज्वरानुपचरेद्धीमान् कफपित्तानिलोद्भवान्-संसृष्टैः सन्निपतितैरेकानेकोल्बणैः समैः ॥ ज्वरान्दोषैः क्रमापेक्षी य-थोक्तैरौषधैर्जयेत् ॥ वर्द्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥ कफ स्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ॥ निद्रानिवारणोपायः सन्या साभिहितो हितः ॥ सन्निपाते विशेषेण दारुणोऽयमुपद्रवः ॥ सन्नि-पातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारुणः ॥ शोफः संजायते येन कश्चिदेव विमुच्यते ॥ रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिः पानैश्च तं जयेत् ॥ प्रदेहैः क-फपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ॥ शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न

शाम्यति ॥ शाखानुसारी तस्याशु मुंचेद्बाह्वोः क्रमाच्छिरां ॥ अयमेव विधिः कार्यो विषमेऽपि यथायथं ॥ ज्वरे विभज्य वातादीन्यश्चानंतरमुच्यते ॥ पटोलकटुकामुस्ताप्राणदामधुकैः कृताः ॥ त्रिचतुःपंचशः काथा विषमज्वरनाशनाः ॥ योजयेत्त्रिफलां पथ्यां गुडूचीं पिप्पलीं पृथक् ॥ तैस्तैर्विधानैः सगुडं भल्लातकमथापि वा ॥ लंघनं बृंहणं वापि ज्वरागमनवासरे ॥ प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्तं वा तथा घृतं ॥ जीर्णतद्वद्दधि पयस्तक्रं सर्पिश्च षट्पलं[1] ॥ कल्याणकं[2] पंचगव्यं[3] तिक्ताख्यं[4] वृषसाधितं[5] ॥ पंचगव्यस्य महतो विधिना पंचमाहिषं ॥ पंचाजं चतुरौष्ट्रं च सिद्धं सिद्धघृतं तथा ॥ कटुरोहिणि मंजिष्ठापृथुग्रंथिकचित्रकैः॥ पाठाखगुभाह्विनिशैः पंचगव्यस्य पंचसु ॥ प्रस्थेषु संयुतैः सेव्यं विषमज्वरजित्परं ॥ वाक्स्वरस्मृतिमेधाग्निबलारोग्यविवंधकृत् ॥ कोलाग्निमंथत्रिफलाक्काथे दध्ना घृतं पचेत् ॥ तिल्वकावापमेतच्च विषमज्वरनाशनं ॥ गुडक्षीरघृतक्षौद्रसिताकृष्णाः खजाहताः ॥ विषमज्वरहृद्रोगक्षतकासक्षयापहाः ॥ सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शिखितित्तिरिदक्षजं ॥ मांसं मेद्योष्णवीर्यं च सहान्नेन प्रकामतः ॥ सेवित्वा तदहः स्वप्यादथवा पुनरुल्लिखेत् ॥ सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा प्रच्छर्दयेत्पुनः ॥ नीलिनीमजगंधां च त्रिवृतां कटुरोहिणीं ॥ पिबेज्ज्वरस्यागमने स्नेहस्वेदोपपादितः ॥ आस्थापनं वा तदहर्दद्यात्त्विच्चस्य यापनं ॥ पयसा वृषदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ॥ मस्तुना वा वृषशकृत्सुरया वा ससैंधवं ॥ मनोह्वा सैंधवं कृष्णा तैलेन नयनांजनं ॥ योज्या हिंगुसमा व्याघ्री वसा नस्ये ससैंधवा ॥ पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत्ससैंधवा ॥ पलंकषा निंबपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥ सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूमो विड्वा विडालजा ॥ पुरध्यामवचास

---

१ क्षयचिकित्सितोक्तं २ उन्मादप्रतिषेधोक्तं ३ अपस्मारप्रतिषेधोक्तं ४ कुष्ठचिकित्सितोक्तं ५ रक्तपित्तचिकित्सितोक्तं

र्जैर्निंबार्कागुरुदारुभिः ॥ धूमो ज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्योऽपराजितः॥ स हदेवाव चाभद्रानाकुलीभिः प्रयोजयेत् ॥ धूपनोद्वर्तनालेपान्सर्वज्वरनि बर्हणान् ॥ धूपनस्यांजनोत्त्रासा ये चोक्ताश्चित्तवैकृते ॥ दैवाश्रयं च भैषज्यं ज्वरान्सर्वानपोहति ॥ विशेषाद्विषमान्प्रायस्ते ह्यागंत्वनुबंधजाः ॥ यथास्वं च सिरां विध्येदशांतौ विषमज्वरे ॥ रससंस्थे तु सर्वस्मिन्कुर्याद्वमनलंघने ॥ सेकसंशमनालेपरक्तमोक्षानसृक्स्थिते ॥ तीक्ष्णान् विरेकान्मांसस्थे मेदोघ्नं मेदसि स्थिते ॥अस्थिस्थे वातशमनमभ्यंगस्वेदमर्दनं ॥ ज्वरे वातानिशमनं विशेषाद्बस्तिकर्म च ॥ केवलानिलवीसर्पविस्फोटाभिहतज्वरे ॥ सर्पिः पानं हिमालेपसेकमांसरसाशनं ॥ कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनं ॥ ग्रहोत्थे भूतविद्योक्तं बलिमंत्रादिसाधनं ॥ औषधीगंधजे पित्तविधानैर्विषजिद्विषे ॥ इष्टैरर्थैर्मनोज्ञैश्च यथादोषशमेन च ॥ हिताहितविवेकैश्च ज्वरं क्रोधादिजं जयेत् ॥ क्रोधजो याति कामेन शांतिं क्रोधेन कामजः॥ भयशोकोद्भवौ ताभ्यां भीशोकाभ्यां तथेतरौ ॥ शापाथर्वणमंत्रोत्थे विधिर्दैवव्यपाश्रयः ॥ ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यंतेऽनंतरं मलैः॥ तस्माद्दोषानुसारेण तेष्वाहारादि कल्पयेत् ॥ न हि ज्वरोऽनुबध्नाति मारुताद्यैर्विना कृतः॥ कथाश्चित्रवर्गसंयुक्ता रुङ्निद्रादिविनोदिनीः ॥ शस्ता विचित्राः शृणुयात्र प्रेतव्याधिताश्रयाः ॥ ज्वरकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत् ॥ त्यजेदाबललाभाच्च व्यायामस्नानमैथुनं ॥ गुर्वसात्म्यविदाह्यन्नं यच्चान्यज्ज्वरकारणं ॥ न विज्वरोऽपि सहसा सर्वान्नीनो भवेत्तथा ॥ निवृत्तो हि ज्वरः शीघ्रं व्यापादयति दुर्बलं ॥ सद्यःप्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ॥ तस्यां तस्यामवस्थायां कुर्यात्तत्तद्भिषग्जितं ॥ मनोऽभिरामा विषया वचनं ल्हादि दक्षिणं ॥ करुणार्द्रं मनः

१ अत्र मज्जस्थशुक्रस्थयोरसाध्यत्वात्तत्र चिकित्सा नोक्ता २ सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजीत्यमरः

शुद्धं सर्वज्वरनिषूदनं ॥ मातरं पितरं देवान्वैद्यान्विप्रान् हरं हरिं ॥ पूजयेच्छीलयेद्दानदमसत्यदयार्जवान् ॥ धारयेच्च शुचिर्मूर्ध्ना मणिरत्नमहौषधीः ॥ आर्यावलोकितं चार्यां शवरीमपराजितां॥ प्रणमेदार्यतारां च सर्वज्वरनिवृत्तये॥ जपं तथागतोष्णीषं सर्वव्याधिचिकित्सितं ॥ आगंतुदोषसहजैः सर्वरोगैर्विमुच्यते ॥ ॥ इति जीर्णज्वरचिकित्सितं नाम द्वितीयोऽध्यायः॥ २ ॥

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ऊर्ध्वगं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवं॥ रक्तपित्तं सुखे काले साधयेन्निरुपद्रवं॥अधोगं यापयेद्रक्तं यच्च दोषद्वयानुगं ॥ शांतं शांतं पुनः कुप्यन्मार्गान्मार्गांतरं च यत् ॥ अतिप्रवृत्तं मंदाग्नेस्त्रिदोषं द्विपथं त्यजेत् ॥ ज्ञात्वा निदानमयनं मलावनुबलौ बलं॥ देशकालाद्यवस्थां च रक्तपित्ते प्रयोजयेत्॥ लंघनं बृंहणं चादौ शोधनं शमनं तथा॥ संतर्पणोत्थं बलिनोबहुदोषस्य साधयेत् ॥ ऊर्ध्वमार्गं विरेकेण वमनेन त्वधोगतं ॥ शमनैर्बृंहणैश्चान्यल्लंघ्यबृंह्यानपेक्ष्य च ॥ ऊर्ध्वं प्रवृत्ते शमनौ रसौ तिक्तकषायकौ ॥ उपवासश्च निःशुंठीषडंगोदकपायिनः॥ अधोगे रक्तपित्ते तु बृंहणो मधुरो रसः॥ ऊर्ध्वगे तर्पणं योज्यं पेया पूर्वमधोगते ॥ अश्नतो बलिनोऽशुद्धं न धार्यं तद्धि रोगकृत् ॥ धारयेदन्यथा शीघ्रमग्निवच्छीघ्रकारि तत् ॥ त्रिवृत्ताश्रिफलाधात्रीत्रायंत्यारग्वधाभयाः ॥ गवाक्षीक्षुरसक्षीरद्राक्षाक्षौद्रसितोत्कटाः ॥ यथास्वं कल्पविहिता विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ त्रिवृच्छ्यामाकषायेण कल्केन च सशर्करं॥ साधयेद्विधिवल्लेहं लिह्यात्पाणितलं ततः ॥ त्रिफलात्रिवृताश्यामापिप्पलीशर्करामधु ॥ मोदकः सन्निपातोर्ध्वरक्तपित्तज्वरापहः ॥ त्रिवृत्समसिता तद्वत्पिप्पलीपादसंयुता ॥ वमनं फलसंयुक्तं तर्पणं ससितामधु ॥ ससितं वा जलं क्षौद्रयुक्तं वा मधुकोदकं ॥

१ पर्णशवरीमितिपाठः

फलेंद्रयवगांगेयीमधुकं वा समाक्षिकं ॥ क्षीरं वा रसमिक्षोर्वा शुद्धस्यानंतरो विधिः ॥ यथास्वं मंथपेयादिः प्रयोज्यो रक्षता बलं ॥ मंथो ज्वरोक्तो द्राक्षादिः पित्तघ्नैर्वा फलैः कृतः ॥ मधुखर्जूरमृद्वीकापरूषकसितांभसा ॥ मंथो वा पंचसारेण सघृतैर्लाजसक्तुभिः ॥ दाडिमामलकाम्लो वा मंदाग्न्यम्लाभिलाषिणः ॥ कमलोत्पलकिंजल्कपृश्निपर्णीप्रियंगुकाः ॥ उशीरं शाबरं रोध्रं शृंगबेरं कुचंदनं ॥ ह्रीबेरधातकीपुष्पबिल्वमध्यदुरालभाः ॥ अर्द्धार्द्धैर्विहिताः पेया वक्ष्यंते पादयोगिकाः ॥ भूनिंबसेव्यजलदाश्चंदनांबुप्रियंगवः ॥ शालिपर्ण्या युता मुद्गाः पृश्निपर्ण्या मसूरिकाः ॥ तुवर्या वाऽतिबलया बलया वा हरेणवः ॥ तत्कषाये हिताः पेया मांसपेयास्तथा रसाः ॥ अनम्लाः किंचिदम्ला वा सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ शूकशिंबीभवं धान्यं शाकं मांसं च शस्यते ॥ अन्नस्वरूपविज्ञाने यदुक्तं लघुशीतलं ॥ पूर्वोक्तमंबुपानीयं पंचमूलेन वा शृतं ॥ लघुना शृतशीतं वा मध्वंभो वा फलांबु वा ॥ पद्मकाद्युत्पलादी च सारिवादिं च कल्पयेत् ॥ अन्नपाने गणं तद्वद्दशकं दाहनाशनं ॥ कफानुगे यूषशाकं मारुतानुगते रसं ॥ अभीरोरंकुरैर्लाजाः सह मुद्गाः पटोलजैः ॥ मकुष्टा धन्वयासोत्थैरक्तपित्ते परं मताः ॥ शशः सवास्तुकः शस्तो विबंधे तित्तिरिः पुनः ॥ उदुंबरस्य निर्यूहे साधितो मारुतेऽधिके ॥ प्लक्षस्य बर्हिणस्तद्वन्न्यग्रोधस्य तु कुक्कुटः ॥ बिसोत्पलमृणालानां वर्तकक्रकरौ हितौ ॥ वार्तीरोऽभोजनालानामश्वत्थस्य कपिंजलः ॥ यत्किंचिद्रक्तपित्तस्य निदानं तच्च वर्जयेत् ॥ वासारसेन फलिनीमृद्रोध्रांजनमाक्षिकं ॥ पित्तासृक् शमयेत्पीतं निर्यासो वाऽटरूषकात् ॥ शर्करामधुसंयुक्तः ॥ केवलो वा शृतोऽपि वा ॥ वृषः सद्यो जयत्यस्रं स ह्यस्य परमौषधं ॥ वासारसेन भूनिंबकटुकाशर्कराः पिबेत् ॥ तेनैव वा क्षौद्रयुतं पद्मकेसरपद्मकं ॥ सरोध्रनाग-

१ महाकषायसंग्रहोक्तंपद्मकलाजोशीरमित्यादि

कुसुमशाल्मलोत्पलवास्तुकं ॥ लिह्याद्वा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशकृतो र-
सं ॥ पथ्या रजन्यहिंस्रा वा पलांडु तद्वदेव वा ॥ फलिनीरोध्रखदिर-
शाल्मलीकोविदारजं ॥ शिरीषशेलुककुभसिंदुवारातिमुक्तकं ॥ पला
शयूथिकाशिग्रुमधूकासनजन्म च ॥ मधुना चूर्णितं पुष्पमेकत्र पृथगे
व वा ॥ पुष्पैरेभिः प्रपक्वं च सक्षौद्रं माहिषं घृतं ॥ लिह्यात्क्षौद्रेण प-
थ्यां वा किंजल्कं कमलस्य वा ॥ लाजाः शृंगाटकं मुक्तां खर्जूरं कृ-
ष्णमृत्तिकां ॥ क्षीरवृक्षांकुरान् द्राक्षां तवक्षीरीं सितोपलां ॥ गैरिकं-
मधुकं रोध्रं शंखं शंबुकमंजनं ॥ तंदुलीयकमूलं वा बीजं वा वास्तुको-
द्भवं ॥ पटोलमालतीनिंबचंदनद्वयपद्मकं ॥ रोध्रो वृषस्तंदुलीयः कृ-
ष्णा मृन्मदयंतिका ॥ शतावरी गोपकन्या काकोल्यौ मधुयष्टिका ॥
रक्तपित्तहराः काथास्त्रयः समधुशर्कराः ॥ सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्या-
त्पारावताच्छकृत् ॥ अतिनिस्रुतरक्तो वा क्षौद्रेण रुधिरं पिबेत् ॥ जां
गलं भक्षयेद्वाजमांसं पित्तयुतं यकृत् ॥ रोध्रकालीयकोशीरफलिनीशं
खगैरिकं ॥ पटोलपत्रं दुःस्पर्शा समंगा सारिवा लता ॥ त्वग्जंबुवेतसा
श्वत्थप्लक्षवाह्लोदुंबरार्जुनात् ॥ किराततिक्तक्रमुकमुस्ताकट्फलपद्मकं ॥
प्रपौंडरीकन्हीबेरकमलोत्पलपर्पटं ॥ चंदनेन पृथग्युक्तं समस्तं वा सश-
र्करं ॥ फांटीकृतं शृतं शीतं चूर्णं वा तंदुलांभसा ॥ पीतमाशु जयत्यस्रं
तृड्दाहतमकानपि ॥ चंदनोशीरनलदलाजमुद्गकणायवैः ॥ बलाजले
पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ॥ प्रसादश्चंदनांभोजसेव्यमृद्भृष्टलोष्टजः
॥ सुशीतः ससिताक्षौद्रः शोणितातिप्रवृत्तिजित् ॥ तद्वदच्छः सितारो
ध्रमधुकोशीरचंदनान् ॥मृच्छागमासारिवामुस्तधातकीयष्टिकान्वितान्॥
वैदूर्यमुक्तामृच्छंखगैरिकामलकोदकं ॥ मधूदकं रसं चेक्षोः पिबन्जय
ति शोणितं ॥ आपोथ्य वा नवे कुंभे प्लावयेदिक्षुगंडिकाः ॥ स्थितं त-
द्रुसमाकाशे रात्रिं प्रातः स्रुतं जलं ॥ मधुमद्रिकचांभोजकलोत्तंसं च

मद्रुणं॥त्रपुसीमूलकल्कं वा सक्षौद्रं तंदुलांबुना ॥ पिबेत्करंजबीजं वा तेन क्षौद्रसितायुतं ॥ रोध्रचंदनयष्ट्याह्वं तेन यष्ट्याह्वमेव वा ॥ नीलोत्पलं सितायष्टीमधुकं पद्मकेसरं ॥ छिन्नोद्भवा च शीतोऽयं कषायो रक्तपित्तजित् ॥ ये च पित्तज्वरे प्रोक्ताः कषायास्तांश्च योजयेत्॥ कषायैर्विविधैरेभिर्दीप्तेऽग्नौ विजिते कफे ॥ रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्त त्र वातोल्बणे पयः ॥ युंज्याच्छागं शृतं तद्द्रव्यं पंचगुणेंऽभसि ॥ पंचमूलेन लघुना शृतं वा ससितामधु ॥ जीवकर्षभकद्राक्षाबलागोक्षुरनागरैः॥पृथक् पृथक् शृतं शीतं सघृतं सितयाऽथवा ॥ क्षीरेण यमनीपुष्पं मधुकं मधुशर्करां॥गोकंटकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः॥हंत्याशु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगं ॥ विण्मार्गगे विशेषेण हितं मोचरसेन तु॥ वटप्ररोहैःशुंगैर्वा शुंठ्युदीच्योत्पलैरपि ॥ रक्तातिसारदुर्नामचिकित्सां चात्र कल्पयेत् ॥ पीत्वा कषायान्पयसा भुंजीत पयसैव तु॥कषाययोगैरेभिर्वा विपक्वं पाययेद्घृतं ॥ समूलमस्तकं क्षुण्णं वृषमष्टगुणेंऽभसि॥ पक्त्वाऽष्टांशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत् ॥ तत्पुष्पगर्भं तच्छीतं सक्षौद्रं पित्तशोणितं ॥ पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलाः ॥ तिमिरभ्रमवीसर्पस्वरसादांश्च नाशयेत् ॥ पलाशवृंतस्वरसे तद्गर्भं च पचेद्घृतं ॥ सक्षौद्रं तच्च रक्तघ्नं तद्वद्वत्सकसाधितं॥ रोध्रोत्पलसमंगाभिस्तथैव त्रायमाणया ॥ लाजगोधूममधुकसिताचूर्णं पयोद्रवं ॥ घृतेनोत्कारिकां कृत्वा खादेत्पित्तास्रवारिणीं ॥ रक्ते सपिच्छे सकफे ग्रथिते कंठमार्गगे ॥ लिह्यान्माक्षिकसर्पिर्भ्यां क्षारमुत्पलनालजं ॥ मृणालांभोजकिंजल्कश्यामासनमधूकजं ॥ तद्वत्पृथक्पृथक्क्षारं घृतं क्षीरेण साधयेत् ॥ पिष्टैरभीरुकाकोलीमेदावृक्षाम्लदाडिमैः ॥ फलपूरकमूलेन विदार्या मधुकेन च ॥ तद्विबंधज्वरानाहशूलकासास्रपित्तजित् ॥

1 कारणानुविधायित्वात्कार्याणां तत्स्वभावतेत्युक्तत्वाद्रक्तपित्ते उत्पलनालजक्षारप्रयोगो युक्तएव.

पंचांभिः पंचमूलैश्च सिद्धमाज्यं तदर्थकृत् ॥ गुदागमे विशेषेण शोणिते बस्तिरिष्यते ॥ मधुकांजनमंजिष्ठामृणालोत्पलगैरिकैः॥ सुवर्णरोध्रकालीयसमंगाऽश्मांबुचंदनैः ॥ सौगंधकसिताशंखैः पिष्टैर्मधुघृतान्वितैः ॥ क्षीरेणास्थापयेदेनं स्नानं च शिशिरांभसा ॥ क्षीरेणैवाशयेच्छालींस्ततो मधुकसर्पिषा ॥ कालेऽनुवासयेदेवमतिसारेऽपि दुस्तरे ॥ जीर्णेऽसृक्प्रबले कुर्याद्विरेके चातियोगिनि ॥ विदार्यादिगणेनेष्टं शृतं वाऽऽस्थापने पयः ॥ सक्षौद्रशर्करासर्पिः सर्पिश्चैवानुवासने ॥ मूत्राशयस्थं शमयेद्रक्तमुत्तरबस्तिभिः ॥ ईदृशैरेव तद्वच्च प्रदरेऽपि विधिः स्मृतः ॥ छेदभेदादिभिश्चातिप्रवृत्ते शुद्धशोणिते ॥ विशेषात्प्रदरस्योक्तं योनिरोगेषु चौषधं ॥ घ्राणगे रुधिरे शुद्धे नावनं चानुसेचयेत् ॥ कषाययोगान्पूर्वोक्तान् क्षीरेक्ष्वादिरसाप्लुतान् ॥ क्षीरादीन् ससितांस्तोयं के वलं वा हितं जलं ॥ रसो दाडिमपुष्पाणामाम्रास्थ्नः शाद्वलस्य च ॥ कल्पयेच्छीतवर्गं च प्रदेहाभ्यंजनादिषु ॥ यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं बहिरंतश्च भेषजं ॥ रक्तपित्ते हितं तच्च क्षतक्षीणहितं च यत् ॥ इति रक्तपित्तचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथातः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ॥ वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैश्च पेयायूषरसादिभिः ॥ लेहैर्धूमैस्तथाऽभ्यंगस्वेदसेकावगाहनैः ॥ बस्तिभिर्बद्धविड्वातं सपित्तं तूर्ध्वभक्तकैः ॥ घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्स्नेहविरेचनैः ॥ गुडूचीकंटकारीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासहृद्वह्निदीपनः ॥ क्षाररास्नावचाहिंगुपाठायष्ट्याह्वधान्यकैः ॥ द्विशाणैः सर्पिषः प्रस्थं पंचकोलयुतैः पचेत्॥दशमूलस्य निर्यूहे पीतो मंडानुपायिना ॥ स श्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीरोगगुल्मनुत् ॥काश्मर्यत्रिफलाव्योषशठीद्राक्षापरूपकं ॥ द्वे पाठे देवदार्वृद्धिस्वगुप्ताऽभिकगोक्षुरु ॥ व्याघ्री तामलकी मेदा काकनासा शतावरी ॥ विदारी च घृतप्रस्थः कर्षांशैस्तैर्विपाचि-

नः ॥ क्षीरेण च जयत्याशु ज्वरकासहलीमकान् ॥ गुल्मारुचियकृल्ली-
हशिरोहृत्पार्श्ववेदनाः ॥ कामलाशोंऽनिलाष्ठीलाक्षतशोफक्षयांश्च सः
॥ द्रोणे ऽपां साधयेद्रास्नादशमूलशतावरीः ॥ पलोन्मिता द्विकुडवं कुल-
त्थं बदरं यवं ॥ तुलार्द्धं चाजमांसस्य तेन साध्यं घृताढकं ॥ समक्षीरं
पलांशैश्च जीवनीयैः समीक्ष्य तत् ॥ प्रयुक्तं वातरोगेषु पानन्नावनबस्ति-
भिः ॥ पंचकासांश्छिरःकंपं योनिवंक्षणवेदनां ॥ सर्वांगैकांगरोगांश्च
सप्लीहोर्ध्वानिलाञ्जयेत् ॥ विदार्यादिगणक्काथकल्कसिद्धं च कासजि-
त् ॥ अशोकबीजक्षवकजंतुघ्नांजनपद्मकैः ॥ सविडैश्च घृतं सिद्धं त-
च्चूर्णं वा घृतप्लुतं ॥ लिह्यात्पयश्चानुपिबेदाजं कासातिपीडितः ॥ विडं-
गं नागरं रास्नापिप्पलीहिंगुसैंधवं ॥ भार्ङ्गिक्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृत-
मात्रया ॥ सकफेऽनिलजे कासे श्वासहिध्माहताग्निषु ॥ दुरालभां
शृंगवेरं शठीं द्राक्षां सितोपलां ॥ लिह्यात्कर्कटशृंगीं च कासे तैलेन
वातजे ॥ दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्ङ्गिं कर्कटकीं शठीं ॥ पुराणगुडतै-
लाभ्यां चूर्णितान्यवलेहयेत् ॥ तद्वत्सकृष्णां शुंठीं च सभार्ङ्गीं तद्वदेव च॥
पिबेत्कृष्णां च कोष्णेन सलिलेन ससैंधवां ॥ मस्तुना ससितां शुंठीं द-
ध्ना वा कणरेणुकां ॥ पिबेद्बदरमज्जां वा मदिरादधिमस्तुभिः ॥ अथ-
वा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैंधवं ॥ कासी सपीनसो धूमं स्नैहिकं
विधिना पिबेत् ॥ हिध्माश्वासोक्तधूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः ॥ ग्राम्या-
नूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ॥ रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भो-
जयेद्धितान् ॥ यवानीपिप्पलीबिल्वमध्यनागरचित्रकैः ॥ रास्नाऽजा-
जीपृथक्पर्णीपलाशशठिपौष्करैः ॥ सिद्धां स्निग्धाम्ललवणां पेयामनि-
लजे पिबेत् ॥ कटीहृत्पार्श्वकोष्ठार्तिश्वासहिध्माप्रणाशिनीं॥ दशमूलरसे
तद्वत्पंचकोलगुडान्वितां ॥ पिबेत्समतिलां पेयां क्षैरेयीं वा ससैंधवां ॥
मात्स्यकौकुटवाराहैर्मांसैर्वा साज्यसैंधवां ॥ वास्तुको वायसीशाकं का-
सघ्नः सुनिषण्णकः ॥ कंटकार्याः फलं पत्रं बालं शुष्कं च मूलकं ॥

स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौडिकाः ॥ दधिमस्त्वारनालांबुफलाम्लमदिराः पिबेत् ॥ पित्तकासे तु सकफे वमनं सर्पिषा हितं ॥ तथा मदनकाश्मर्यमधूककथितैर्जलैः ॥ फलयष्ट्याह्वकल्कैर्वा विदारीक्षुरसाप्लुतैः ॥ पित्तकासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युतां ॥ युंज्याद्विरेकाय युतां घनश्लेष्मणि तिक्तकैः ॥ हृतदोषो हिमं स्निग्धं स्वादु संसर्जनं भजेत् ॥ घने कफे तु शिशिरं रूक्षं तिक्तोपसंहितं ॥ पिप्पलीमुस्तयष्ट्याह्वद्राक्षामूर्वामहौषधं ॥ लाजामृतफलाद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीसिताः ॥ दुःस्पर्शा कर्कटी शुंठी शठी द्राक्षा फला शिवा ॥ निदिग्धिका मूलफलं वटबीजं रसांजनं ॥ खर्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्राचेति पंच ते ॥ घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकार्द्धैः पित्तकासिनां ॥ पयोनुपानां शृंगीं वा लिह्यात्साज्यसितामधुं ॥ लेहः पित्ते सिताधात्रीक्षौद्रद्राक्षाहिमोत्पलैः ॥ सकफे साब्दमरिचः सघृतः सानिले हितः ॥ मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत्पिप्पलीः शर्करापलं ॥ लेहयेन्मधुना गोर्वा क्षीरपस्य शकृद्रसं ॥ त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ॥ लाजमुस्तशठीरास्नाधात्रीफलविभीतकैः ॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहो हृद्रोगकासहा ॥ पिप्पल्यामलकीद्राक्षालाजलाक्षासितोपलाः ॥ संचूर्ण्य पक्काः पयसा लिह्यात्क्षौद्राष्टभागिकाः ॥ विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं सितोपलां ॥ पिबेत् क्षौद्रेण संयोज्य पित्तकासमपोहति ॥ मधुरैर्जांगलरसैर्यवश्यामाककोद्रवाः ॥ मुद्गादियूषैः शाकैश्च तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥ घनश्लेष्मणि लेहाश्च तिक्तका मधुसंयुताः ॥ शालयः स्युस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥ शर्करांभोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसः पयः ॥ काकोलीबृहतीमेदाद्वयैः सवृषनागरैः ॥ पित्तकासे रसक्षीरपेयायूषान्प्रकल्पयेत् ॥ द्राक्षां कणां पंचमूलं तृणाख्यं च पचेज्जले ॥ तेन क्षीरं शृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करं ॥ साधितां तेन पेयां वा सुशीतां मधुनान्वितां ॥ शठीह्रीबेरबृहतीशर्कराविश्वभेषजं ॥

पिष्ट्वा रसं पिबेत्पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितं ॥ महिष्यजावीगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेत्तद्वन्मधुरेण गणेन वा ॥ क्काथीकृतेनेक्षुरसं क्षीरयुक्तेन साधितं ॥ सशर्करं पिबेत्प्रातर्लिह्याद्वा माक्षिकान्वितं ॥ क्षीरिवृक्षांकुरक्काथे पक्कं क्षीरसमं घृतं ॥ पाययेत् पित्तकासार्तं मधुना वाऽवलेहयेत् ॥ मेदां विदारीं काकोलीं स्वयंगुप्ताफलं बलां ॥ शर्करां जीवकं मुद्गमाषपर्ण्यौ दुरालभां ॥ कल्कीकृत्य पचेत्सर्पिः क्षीरेणाष्टगुणेन तत् ॥ पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पित्तकासजित् ॥ लिह्याद्वा चूर्णमेतेषां कषायमथवा पिबेत् ॥ कफकासी पिबेदादौ सुरकाष्ठात्पदीपितान् ॥ स्नेहं परिप्लुतं व्योषयवक्षारावचूर्णितं ॥ स्निग्धं विरेचयेदूर्ध्वमधो मूर्ध्नि च युक्तितः ॥ तीक्ष्णैर्विरेकैर्बलिनं संसर्गीं चास्य योजयेत् ॥ यवमुद्गकुलत्थान्नैरुष्णरूक्षैः कटूत्कटैः ॥ कासमर्दकवार्ताकव्याघ्रीक्षारकणान्वितैः ॥ धान्वबैलरसैः स्नेहैस्तिलसर्षपनिंबजैः॥ दशमूलांबु घर्मांबु मद्यं मध्वंबु वा पिबेत् ॥ मूलैः पौष्करशम्याकपटोलैः संस्थितं निशां ॥ पिबेद्वारि सहक्षौद्रं कालेष्वन्नस्य वा त्रिषु ॥ पिप्पली पिप्पलीमूलं शृंगबेरं बिभीतकं ॥ देवदार्वभया मुस्तं पिप्पली विश्वभेषजं ॥ गुडूची पिप्पली भार्ङ्गी शृंगी कर्कटकस्य च ॥ व्योषदारुविडंगानि त्रिफलाशर्कराबलाः ॥ निदिग्धिकाया मूलत्वङ्मरिचैः सह योजिताः ॥ शिखिकुक्कुटपिच्छानां मषी क्षारो यवोद्भवः ॥ विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता च मधुद्रवाः ॥ कफकासहरा लेहाः सप्त श्लोकार्द्धयोजिताः ॥ मधुना मरिचं लिह्यान्मधुनैव च जोंगकं ॥ पृथग्रसांश्च मधुना व्याघ्रीवार्ताकभृंगजान् ॥ कासघ्नस्याश्वशकृतः सुरसस्यासितस्य च ॥ देवदारुशठीरास्नाकर्कटाख्या दुरालभाः ॥ पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः ॥ मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे ॥ विडंगं सैंधवं हिंगु कुष्टं व्योषं मनःशिलां ॥ कासे श्वा-

१ जांगलबिलेशयरसैः

से च हिध्मायां लिह्यात्क्षौद्रघृतप्लुतं ॥ गुडक्षारोषणकणादाडिमं श्वासकासजित् ॥ क्रमात्पलद्वयार्द्धाक्षकर्षार्द्धाक्षपलोन्मितं ॥ द्वे पले दाडिमादष्टौ गुडाद्व्योषात्पलत्रयं ॥ रोचनं दीपनं स्वर्यं पीनसश्वासकासजित् ॥ पाठाशुंठीशठीमूर्वागवाक्षीपिप्पलीघनं ॥ पिष्ट्वा धर्मांबुना हिंगुसैंधवाभ्यां युतं पिबेत् ॥ तद्वन्मुस्ताशठीशुंठीनागरातिविषाऽभयाः ॥ पिबज्ज्वरोक्तं पथ्यादि सशृंगीकं च पाचनं ॥ अथवा दीप्यकत्रिवृद्विशाल्याघनपौष्करं ॥ सकणं क्वथितं मूत्रे कफकासी जलेऽपि वा ॥ तैलभृष्टं च वैदेहीकल्काक्षं ससितोपलं ॥ पाययेत्कफकासघ्नं कुलत्थसलिलाप्लुतं ॥ सौवर्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरं ॥ चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत् ॥ दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् ॥ पुष्कराह्वशठीबिल्वसुरसाव्योषहिंगुभिः ॥ पेयाऽनुपानं तत्सर्वं वातश्लेष्मामयापहं ॥ निर्गुंडीपत्रनिर्यासससाधितं कासजिद्धृतं ॥ घृतं रसे विडंगानां व्योषगर्भं च साधितं ॥ पुनर्नवशिवाटिकासरलकासमर्दामृतापटोलबृहतीफणिज्जकरसैः पयः संयुतैः ॥ घृतं त्रिकटुना च सिद्धमुपयुज्य संजायते न कासविषमज्वरक्षयगुदांकुरेभ्यो भयं ॥ समूलफलपत्रायाः कंटकार्या रसाढके ॥ घृतप्रस्थं बलाव्योषविडंगशठिदाडिमैः ॥ सौवर्चलयवक्षारमूलामलकपौष्करैः ॥ वृश्चीवबृहतीपथ्यायवानीचित्रकर्द्धिभिः ॥ मृद्वीकाचव्यवर्षाभूदुरालंभाऽम्लवेतसैः ॥ शृंगीतामलकीभार्ङ्गीरास्ना गोक्षुरकैः पचेत् ॥ कल्कैस्तत्सर्वकासेषु श्वासहिध्मासु चेष्यते ॥ कंटकार्यास्तुलां क्षुण्णां पक्त्वाद्रोणेंऽभसः पचेत् ॥ तेनाढकेन क्वाथस्य घृतं प्रस्थं पिचून्मितैः ॥ रास्नादुःस्पर्शषड्ग्रंथापिप्पलीद्वयचित्रकैः ॥ सौवर्चलयवक्षारकृष्णामूलैश्च तज्जयेत् ॥ कासश्वासकफष्ठीवहिध्माऽरोचकपीनसान् ॥ पचेद्धात्रीतुलां क्षुण्णां वहेऽपामाढकस्थिते ॥ क्षिपेत्पूते तु संचूर्ण्य व्योषरास्नामृताभिकान् ॥ शृंगीभार्ङ्गीघनग्रंथिधन्व-

पासान् पलार्द्धकान् ॥ सर्पिषः षोडशपलं चत्वारिंशत्पलानि च ॥ मत्स्यंडिकायाः शुद्धायाः पुनश्च तदधिश्रयेत् ॥ दर्वीलेपिनि शीते च पृथक्द्विकुडवं क्षिपेत् ॥ पिप्पलीनां तवक्षीर्या माक्षिकस्यानवस्य च ॥ लेहोऽयं गुल्महृद्रोगदुर्नामश्वासकासजित् ॥ त्रिफलापिप्पलीपाठासारिवाबृहतीद्वयं ॥ मरिचं पद्मकं मुस्तमुशीरं चाक्षसंमितं ॥ पक्त्वा जलाढके पादशेषे क्षीरपलाष्टकं ॥ दत्वा गुडस्य च पलं पचेद्वादर्विलेपनात् ॥ लेहः कफोल्बणं कासं सर्वमेव नियच्छति ॥ साधितं क्षीरमेभिर्वा तिलक्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ शमनं च पिबेद्धूमं शोधनं बहुले कफे ॥ मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेंगुदीत्वचः ॥ धूमं कासघ्नविधिना पीत्वा क्षीरं पिबेदनु ॥ निष्ठ्यूतांते गुडयुतं कोष्णं धूमो निहंति सः ॥ वातश्लेष्मोत्तरान्कासानचिरेण चिरंतनान् ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं शार्ङ्गेष्टाऽलं मनःशिलां ॥ मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमंजरीं ॥ कृत्वा वर्तिं पिबेद्धूमं क्षौमचैलानुवर्तिनीं ॥ घृताक्तामनु च क्षीरं पिबेत्तद्वद्गुडांबु वा ॥ नेपालीतालमरिचद्राक्षांजनकुटन्नटैः ॥ उशीररोहिषफलद्रविडीवंशलोचनैः ॥ पूर्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ॥ कार्पासास्थ्यश्वगंधा च धूमः कासविनाशनः ॥ कोशातकीफलान्मध्यैः पिबेद्वा समनःशिलैः॥ तमकः कफकासे तु स्याच्चेत्पित्तानुबंधजः ॥ पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥ कफानुबंधे पवने कुर्यात्कफहरां क्रियां ॥ पित्तानुबंधयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीं ॥ वातश्लेष्मात्मके शुष्के स्निग्धमार्द्रे विरूक्षणं ॥ कासे कर्म सपित्ते तु कफजे तिक्तसंयुतं ॥

॥ इति कासचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथातः क्षतक्षयकासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ ॥ उरस्यंतः क्षते सद्यो लाक्षां क्षौद्रयुतां पिबेत् ॥ क्षीरेण शालीन् जीर्णेऽद्यात्क्षीरेणैव सशर्करान् ॥ पार्श्वबस्तिसरुक्चाल्पपित्ताग्निस्तां सुरायुतां॥

भिन्नविट् तु समुस्तातिविषापाठां सवत्सकां ॥ लाक्षां सर्पिर्मधू-
च्छिष्टं जीवनीयं गणं सितां ॥ त्वक्क्षीरीं संमितं क्षीरे पक्त्वा-
दीप्तानलः पिबेत् ॥ इक्ष्वारिकाबिसग्रंथिपद्मकेसरचंदनैः ॥ शृतं
पयो मधुयुतं संधानार्थं पिबेत्क्षती ॥ यवानां चूर्णमामानां क्षीर
सिद्धं घृतान्वितं ॥ ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रसक्तून्वा पयसा पिबेत् ॥
कासवांस्तु पिबेत्सर्पिर्मधुरौषधसाधितं ॥ गुडोदकं वा क्वथितं सक्षौ
द्रमरिचं हिमं ॥ चूर्णमामलकानां वा क्षीरे पक्वं घृतान्वितं ॥ रसा-
यनविधानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ कासी पर्वास्थिशूली च
लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः ॥ मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ॥
त्रिजातमर्द्धकर्षांशं पिप्पल्यर्द्धपलं सिता ॥ द्राक्षामधूकं खर्जूरं पलांशं
श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ मधुना गुटिका घ्नंति ता वृष्याः पित्तशोणितं ॥ का-
सश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिध्मामदभ्रमान् ॥ क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशो-
षाढ्यमारुतान् ॥ रक्तनिष्ठीवहृत्पार्श्वरुक्पिपासाज्वरानपि ॥ रक्तेऽति-
वृद्धे छागं वा जांगलं वा पिबेदसृक् ॥ वर्षाभूशर्करारक्तशालितंदुलजं
रजः ॥ रक्तष्ठीवी पिबेत्सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥ मधूकमधुकक्षीरसि-
द्धं वा तंदुलीयकं ॥ यथास्वमार्गविसृते रक्ते कुर्याच्च भेषजं ॥ पिप्प-
लीमधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलं ॥ प्रास्थिकं गव्यमाजं च क्षीरमि-
क्षुरसं तथा ॥ यवगोधूममृद्वीकाचूर्णमामलकाद्रसः ॥ तैलं च प्रसृ-
तांशानि तत्सर्वं मृदुनाऽग्निना ॥ पचेल्लेहं घृतक्षौद्रयुतः स क्षतकासनुत्
॥ श्वासहृद्रोगकासघ्नो हितो वृद्धाल्परेतसां ॥ मूढवातस्त्वजामेदः सु
राभृष्टं ससैंधवं ॥ क्षामः क्षीणः क्षतोरस्को मंदनिद्रोऽग्निदीप्तिमान् ॥
शृतक्षीरसरेणाद्यात्सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ शर्करायवगोधूमं जीवकर्षभकौ
मधु ॥ शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात्क्षीणक्षतः कृशः ॥ क्रव्यात्पिशितनि
र्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ॥ पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्द्धनं ॥

न्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षशालप्रियंगुभिः ॥ तालमस्तकजंबूत्वक्पियालै-श्च सपद्मकैः ॥ साश्वकर्णैः शृतात्क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ॥ शाल्यो-दनं क्षतोरस्कः क्षीणशुक्रबलेंद्रियः ॥ वातपित्तार्दितेऽभ्यंगो गात्रभेदे घृतैर्मतः ॥ तैलैश्चानिलरोगघ्नैः पीडिते मातरिश्वना ॥ हृत्पार्श्वार्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ॥ कुर्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥ यष्ट्याह्वनागबलयोः क्वाथे क्षीरसमे घृतं ॥ पयस्यापिप्पली-वांशीकल्कैः सिद्धं क्षते हितं ॥ घृतं वाऽष्टगुणे क्षीरे कोललाक्षारसा-न्वितं ॥ कल्कैः कट्वंगदार्वीत्वग्वत्सकत्वक्फलैर्घृतं ॥ जीवनीयो गणः शुंठीवरीवीरा पुनर्नवा ॥ बला भार्गीस्वगुप्तर्द्धिशठीतामलकीकणाः ॥ शृंगाटकं पयस्या च पंचमूलं च यल्लघु ॥ द्राक्षाऽक्षोडादि च फलं मधुर-स्निग्धबृंहणं ॥ तैः पचेत्सर्पिषः प्रस्थं कर्षांशैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥ क्षीरधात्रीविदारीक्षुच्छागमांसरसान्वितं ॥ प्रस्थार्द्धं मधुनः शीते शर्कराऽर्द्धतुलारजः ॥ पलार्द्धकं च मरिचत्वगेलापत्रकेसरं ॥ विनीय चूर्णितं तस्माल्लिह्यान्मात्रां यथाऽनलं ॥ अमृतप्राश इत्येतन्नराणाममृतं घृतं ॥ सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥ नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याधिकर्शितान् ॥ स्त्रीप्रसक्तान् कृशान्वर्णस्व-रहीनांश्च बृंहयेत् ॥ कासहिध्माज्वरश्वासदाहतृष्णाऽस्रपित्तनुत् ॥ पु-त्रदं छर्दिमूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहं ॥ श्वदंष्ट्रोशीरमंजिष्ठाबलाका-श्मर्यकत्तृणं ॥ दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशर्षभकौ स्थिरा ॥ पालिका-नि पचेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ कल्कैः स्वगुप्ताजीवंतीमेदर्षभकजीव कैः ॥ शतावर्यर्द्धिमृद्वीकाशर्कराश्रावणीबिसैः ॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्वा-तपित्तहृद्रोगशूलनुत् ॥ मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ॥ ध-नुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥ मधुकाष्टपलद्राक्षाप्रस्थक्वा-थे पचेद्घृतं ॥ पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥ पृथगष्टप-लं क्षौद्रशर्कराभ्यां च मिश्रयेत् ॥ समसक्तु क्षतक्षीणरक्तगुल्मेषु त-

द्धितं ॥ धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसाद्घृतात् ॥ गव्याजयोश्च पय
सोः प्रस्थं प्रस्थं विपाचयेत् ॥ सिद्धशीते सिताक्षौद्रद्विप्रस्थं विनयेत्त
तः ॥ यक्ष्मापस्मारपित्तासृक्कासमेहक्षयापहं ॥ वयःस्थापनमायुष्यं
मांसशुक्रबलप्रदं ॥ घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिह्याद्वातेऽधिके पिबेत्॥
लीढं निर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धंति नानलं॥आक्रामत्यनिलं पीतमूष्मा-
णं निरुणद्धि च ॥ क्षामक्षीणकृशांगानामेतान्येव घृतानि तु ॥ त्वक्-
क्षीरीपिप्पलीलाजचूर्णैः पानानि योजयेत् ॥ सर्पिर्गुडान्समध्वंशान्कृ-
त्वा दद्यात्पयोऽनु च ॥ रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ब-
ला विदारी ह्रस्वं च पंचमूलं पुनर्नवा ॥ पंचानां क्षीरिवृक्षाणां शुंगा
मुष्टयंशकास्तथा ॥ एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्या रजसांऽशके ॥ जीव
नीयैः पचेत्पिष्टैरक्षमात्रैर्घृताढकं ॥ सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिं-
शदावपेत् ॥ गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृंगाटकस्य च ॥ समाक्षिकं
कौडविकं तत्सर्वं खजमूर्च्छितं ॥ स्त्यानं सर्पिर्गुडान्कृत्वा भूर्जपत्रेण
वेष्टयेत् ॥ तान्जग्ध्वा पालिकान् क्षीरं मद्यं त्वनु पिबेत्कफे ॥ शोषे
कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्शिते ॥ रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चो-
रसि स्थिते ॥ शस्ताः पार्श्वशिरःशूले भेदे च स्वरवर्णयोः ॥ सशर्करा-
शृते क्षीरघृततैलाढकत्रये ॥ चूर्णीकृताः क्षिपेत्पक्वसांद्रे दशपलाः पृथ
क् ॥ द्राक्षाऽऽत्मगुप्तावर्षाभूसमंगाऽभीरुपीप्पलीः ॥ तद्वद्विदार्यामल
के प्रस्थार्द्धं विश्वभेषजं ॥ यष्ट्याह्वसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥
क्षामः क्षीणः क्षतः शुष्यंस्तान् खादेत्पालिकैर्गुडैः ॥ तथा मद्यो रसा-
दीनां दृष्ट्या पुष्टिं समश्नुते ॥ गोक्षीरार्द्धाढकं सर्पिःप्रस्थमिक्षुरसाढके
॥ रसाद्विदार्याः कुडवं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ॥दद्यात्सितध्यति तस्मिं
स्तु पिष्टानिक्षुरसैरिमान् ॥ मधूकपुष्पं कुडवं कुडवं च प्रियालतः ॥
पलद्वयं तवक्षीर्याः खर्जूराणि च विंशतिः ॥ पृथग्बिभीतकान्मज्ञः
पिप्पल्याश्च चतुर्थिकान् ॥ त्रिंशत्पलानि खंडाच्च मधुकात्पाणिमा

लिकां ॥ तथाऽर्द्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥ सिद्धे द्विकुडवं
क्षौद्राच्छीते दत्वा च मोदकान् ॥ कारयेन्मारिचाजाजीपलचूर्णावचूर्णि
तान् ॥ वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ॥ क्षीणौजःस्वरशु
क्रेषु योनिदोषेषु संस्रवे ॥ मृतप्रजासु वंध्यासु हिता गर्भस्य च स्रु-
तौ ॥ पीतत्वगस्थिकूष्मांडतुलां स्विन्नां पुनः पचेत् ॥ घट्टयन्स-
र्पिषःप्रस्थे क्षौद्रवर्णेऽत्र च क्षिपेत् ॥ खंडाच्छतं कणाशुंठ्योर्द्विपलं
जीरकादपि ॥ त्रिजातधान्यमरिचं पृथगर्द्धपलांशकं ॥ अवतारि-
तशीते च दत्वा क्षौद्रं घृतार्द्धकं ॥ खजेनामथ्य च स्थाप्यं तन्निहंत्यु-
पयोजितं ॥ कासहिध्माज्वरश्वासरक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥ उरःसंधानज-
ननं मेधास्मृतिबलप्रदं ॥ अश्विभ्यां निर्मितं हृद्यं कूष्मांडकरसायनं
॥ पिबेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्षाभिवर्द्धितं ॥ पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृ-
त्तिरनन्नभुक् ॥ एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परं ॥ मंडूकपर्ण्याः
कल्पोऽयं यष्ट्या विश्वौषधस्य च ॥ पादशेषं जलद्रोणे पचेन्नागब-
लातुलां ॥ तेन काथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरं च साधयेत् ॥ पलार्द्धि-
कैश्चातिबलाबलायष्टिपुनर्नवैः ॥ प्रपौंडरीककाश्मर्यपियालकपिक-
च्छुभिः ॥ अश्वगंधासिताऽभीरुमेदायुग्मत्रिकंटकैः ॥ काकोलीक्षी-
रकाकोलीक्षीरशुक्लाद्विजीरकैः ॥ मृणालबिसखर्जूरशृंगाटककसेरुकैः
॥ एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तं क्षतक्षयं ॥ जयेत्तृड्भ्रमदाहांश्च बल-
पुष्टिकरं परं ॥ वर्ण्यमायुष्यमोजस्यं वलीपलितनाशनं ॥ उपयुज्य
तु षण्मासाद्वृद्धोऽपि तरुणायते ॥ शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा मा-
क्षिकेण च ॥ संयुतं वा शृतं क्षीरं पिबेत्कासज्वरापहं ॥ फलाम्लं
सर्पिषा भृष्टं विदारीक्षुरसे घृतं ॥ स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्यूषं जीवनं बृंह-
णं परं ॥ सक्तूनां वस्त्रपूतानां मंथं क्षौद्रघृतान्वितं ॥ यावन्न सात्म्यो
दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥ जीवनीयोपसिद्धं वा जांगलं घृ-

---

१ यवान्नसात्म्यइतिपाठः

तर्ष्यर्जितं ॥ रसं प्रयोजयेत्क्षीणो बृंहणार्थं सशर्करं ॥ गोमहिष्यश्वनागाजैः क्षीरैर्मांसरसैस्तथा ॥ यवान्नं भोजयेद्यूषैः फलाम्लैर्वा घृताप्लुतैः ॥ दीप्तेऽग्नौ विधिरेष स्यान्मंदे दीपनपाचनः ॥ यक्ष्मोक्तः क्षतिनां शस्तो ग्राही शकृति तु द्रवे ॥ दशमूलं स्वयंगुप्तां शंखपुष्पीं शठीं बलां ॥ हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥ भार्ङ्गीपुष्करमूलं च द्विपलांशान्यवाढकं ॥ हरीतकीशतं चैकं जले पंचाढके पचेत् ॥ यवस्वेदे कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतं ॥ पचेद्गुडतुलां दत्वा कुडवं च पृथग्घृतात् ॥ तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात् ॥ लेहे द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥ तद्वलीपलितं हन्याद्वर्णायुर्बलवर्द्धनं ॥ पंच कासान्क्षयं श्वासं सहिक्कं विषमज्वरं ॥ मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान् ॥ अगस्त्यविहितं धन्यमिदं श्रेष्ठं रसायनं ॥ दशमूलं बलां मूर्वां हरिद्रे पिप्पलीद्वयं ॥ पाठाऽश्वगंधाऽपामार्गस्वगुप्ताऽतिविषाऽमृताः ॥ बालबिल्वं त्रिवृद्दंतीमूलं पत्रं च चित्रकात् ॥ पयस्यां कुटजं हिंस्रां पुष्पं सारं च बीजकात् ॥ बोटस्थविरभल्लातविकंकतशतावरीः ॥ पूतिकरंजशम्याकचंद्रलेखासहाचरं ॥ सौभांजनकनिंबत्वगिक्षुरं च पलांशकं ॥ पथ्यासहस्रं सशतं यवानां चाढकद्वयं ॥ पचेदष्टगुणे तोये यवस्वेदेऽवतारयेत् ॥ पूते क्षिपेत्तपथ्यांच तत्र जीर्णगुडात्तुलां ॥ तैलाज्यधात्रीरसतः प्रस्थं प्रस्थं ततः पुनः ॥ अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्वीलेपेऽवतार्य च ॥ शीते प्रस्थद्वयं क्षौद्रात्पिप्पलीकुडवं क्षिपेत् ॥ चूर्णीकृतं त्रिजाताच्च त्रिपलं निखनेत्ततः ॥ धान्ये पुराणकुंभस्थं मासं खादेच्च पूर्ववत् ॥ रसायनं वसिष्ठोक्तमेतत्पूर्वगुणाधिकं ॥ स्वस्थानां निष्परीहारं सर्वर्तुषु च शस्यते ॥ पालिकं सैंधवं शुंठीं द्वे च सौवर्चलात्पले ॥ शर्करायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् ॥ कुडवांशानि वृक्षाम्लं दाडिमं पत्रमार्जकात् ॥ एकैकां

मरिचाजाज्योर्धान्यकाद्द्वे चतुर्थिके ॥ कृत्वा चूर्णमतो मात्रामन्न पानेषु योजयेत् ॥ रुच्यं तद्दीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासनुत् ॥ एकां षोडशिकां धान्याद्द्वे चाजाजिदीप्यकात् ॥ ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लाद्विर्द्विः सौवर्चलात्पलं ॥ शुंठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात्पंच पलानि च ॥ तच्चूर्णं षोडशपलैः शर्करायाः विमिश्रयेत् ॥ खांडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ॥ विधिश्च यक्ष्मपित्तास्रविहितः शस्यते क्षते ॥ निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्धउरःशिरः ॥ दाल्यते कासिनो यस्य स ना धूमान्पिबेदिमान् ॥ द्विमेदाद्विबलायष्टीकल्कैः क्षौमे सुभाविते ॥ वर्तिं कृत्वा पिबेद्धूमं जीवनीयघृतानुपः ॥ मनःशिलापलाशाजगंधात्वक्क्षीरनागरैः ॥ तद्वदेवानुपानं तु शर्करेक्षुगुडोदकं ॥ पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुंगया ॥ ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनं ॥ क्षयजे बृंहणं पूर्वं कुर्यादग्नेश्च वर्द्धनं ॥ बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्याद्विरेचनं ॥ शम्याकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ॥ तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥ सर्पिः सिद्धं पिबेद्युक्त्या क्षीणदेहो विशोधनं॥पित्ते कफे धातुषु च क्षीणेषु क्षयकासवान् ॥ घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ॥ विदारीभिः कदंबैर्वा तालसस्यैश्च साधितं ॥ घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ॥ शूने सवेदने मेंढ्रे पायौ सश्रोणिवंक्षणे ॥ घृतमंडेन लघुनाऽनुवास्यो मिश्रकेण वा ॥ जांगलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या बिलेशयाः ॥ क्रमशः प्रसहास्तद्वत्प्रयोज्याः पिशिताशिनः ॥ औष्ण्यात्प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयंति ते ॥ कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्यात्सम्यग्वहन् रसः ॥ चविकात्रिफलाभार्ङ्गीदशमूलैः सचित्रकैः ॥ कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥ शृतैर्नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ॥ पिष्टैः कर्कटशृंग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥ सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ पंचैवलवणानि च॥ दत्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीडितः ॥ कासमर्दाभयामुस्तपाठाकट्फल-

नागरैः ॥ पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या सुरसेन च ॥ अक्षमात्रै-
र्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढके ॥ पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्वकासहरं पिबेत् ॥
वृषव्याघ्रीगुडूचीनां पत्रमूलफलांकुरान् ॥ रसकल्कैर्घृतं पक्वं हंति का-
सज्वरारुचीः ॥ द्विगुणे दाडिमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतं ॥ पिबेदुपरि
भक्तस्य यवक्षारयुतं नरः ॥ पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतं ॥
एतान्यग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पींषि क्षयकासिनां ॥ स्युर्दोषबद्धकंठोरःस्रोत-
सां च विशुद्धये ॥ हरीतकीर्यवक्राथस्याढके विंशतिं पचेत् ॥ स्वि-
न्ना मृदित्वा तास्तस्मिन्पुराणात्षट्पलं गुडात् ॥ पिप्पल्या द्विपलं क-
र्षं मनोह्वाया रसांजनात् ॥ दत्वाऽर्द्धाक्षं पचेद्भूयः स लेहः श्वासका-
सजित् ॥ श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥ श्वासका
सहरा बर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥ एरंडपत्रक्षारं वा व्योषतैलगु-
डान्वितं ॥ लेहयेत्क्षारमेवं वा सुरसैरंडपत्रजं ॥ लिह्यात्त्र्यूषणचूर्णं
वा पुराणगुडसर्पिषा ॥ चित्रकं त्रिफलाऽजाजीकर्कटाख्याकटुत्रिकं
॥ द्राक्षां च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्याद्वाथ गुडेन च ॥ पाठामधुकजी
वंतीत्वक्क्षीरीत्रिफलाघनं ॥ शठीद्विबृहतीद्राक्षापिप्पल्येलावितुन्न-
कं ॥ सारिवापुष्करजटाकर्कटाख्यारसांजनं ॥ पुनर्नवा लोहरजस्त्रा
यमाणा यवानिका ॥ ऋद्धिस्तामलकी भार्ङ्गी विडंगं धन्वयासकं ॥ क्षा
रचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥ सर्वकासान्जयेल्लीढं तच्चूर्णं म-
धुसर्पिषा ॥ पद्मकं त्रिफला व्योषं विडंगं देवदारु च ॥ बला रास्ना च
तच्चूर्णं समस्तं समशर्करं ॥ खादेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात्कासहरं परं
॥ तद्वन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करं ॥ पथ्याशुंठीघनगुडैर्गुटिकां धा-
रयेन्मुखे ॥ सर्वेषु कासश्वासेषु केवलं वा बिभीतकं ॥ कल्के तिल्वक
पत्राणां घृतभृष्टे सशर्करे ॥ पेयोत्कार्यथवाच्छर्दितृष्णाकासातिसार-
जित् ॥ गौरसर्षपगंडीरविडंगव्योषचित्रकान् ॥ साभयान्साधयेत्तोये य
वागूस्तेन चांभसा ॥ ससर्पिर्लवणा कासे हिध्माश्वासे सपीनसे ॥ पां-

ह्रामये क्षये शोफे कर्णशूले च शस्यते ॥ कंटकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ॥ सगौरामलकः साम्लः सर्वकासभिषग्जितं ॥ वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान् रसानपि ॥ वैष्किरान्प्रतुदान्बैलान्दापयेत्क्षतकासिने ॥ क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः ॥ क्षयकासे च ते योज्या वक्ष्यते यच्च यक्ष्मणि ॥ बृंहणं दीपनं चाग्नेः स्रोतसां च विशोधनं ॥ व्यत्यासात्क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्वं प्रशस्यते ॥ सन्निपातोद्भवो घोरः क्षयकासो यतस्ततः ॥ यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितं ॥ इति क्षतक्षयकासचिकित्सितं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ श्वासहिध्मायतस्तुल्यहेत्वाद्याः साधनं ततः ॥ तुल्यमेव तदार्त्तं च पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत् ॥ स्निग्धैर्लवणतैलाक्तं स्रोतःसु ग्रथितः कफः ॥ तैर्लीनोऽपि विलीनोऽस्य कोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः ॥ भवेत्तेषु मृदुत्वं च मारुतस्यानुलोमता ॥ स्विन्नं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूपजैरसैः ॥ दध्युत्तरेण[1] वा दद्यात्ततोऽस्मै वमनं मृदु ॥ विशेषात्कासवमथुहृद्ग्रहस्वरसादिने ॥ पिप्पलीसैंधवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधि यत् ॥ निर्हृते[2] सुखमाप्नोति सकफे दुष्टविग्रहे ॥ स्रोतःसु च विशुद्धेषु चरत्यविहतोऽनिलः ॥ ध्मानोदावर्त्ततमके मातुलुंगाम्लवेतसैः ॥ हिंगुपीलुबिडैर्युक्तमन्नं स्यादनुलोमनं ॥ ससैंधवं फलाम्लं वा कोष्णं दद्याद्विरेचनं ॥ एते हि कफसंरुद्धगतिप्राणप्रकोपजाः ॥ तस्मात्तन्मार्गशुद्ध्यर्थमूर्ध्वाधः शोधनं हितं ॥ उदीर्यते भृशतरं मार्गरोधाद्वहज्जलं ॥ यथा तथाऽनिलस्तस्य मार्गमस्माद्विशोधयेत् ॥ अशांतौ कृतसंशुद्धे धूमैर्लीनं मलं हरेत् ॥ हरिद्रापत्रमैरंडमूलं लाक्षां मनःशिलां ॥ सदेवदार्वलं मांसीं पिष्ट्वा वर्तिं प्रकल्पयेत् ॥ तां घृताक्तां पिबेद्धूमं यवान्वा घृतसंयुतान् ॥ मधूच्छिष्टं सर्जरसं

१ दधिसरेण २ दुष्टो विग्रहः शरीरं येन तस्मिन्कफे निर्हृते सति स कृतवमनः सुखमाप्नोतीति योजना।

घृतं वा गुंलु वा ऽगुरु॥चंदनं वाऽऽजशृंगं वा वालान्वा स्नायु वा गवां॥ ऋक्षगोधाकुरंगैणचर्मशृंगखुराणि वा ॥ गुग्गुलुं वा मनोह्वां वा शालनिर्यासमेव वा ॥ सल्लकीं गुग्गुलुं लोहं पद्मकं च घृताप्लुतं ॥ अवश्यं स्वेदनीयानामस्वेद्यानामपि क्षणं॥ स्वेदयेत्ससिताक्षीरसुखोष्णस्नेहसेचनैः॥ उत्कारिकोपनाहैश्च स्वेदाध्यायोक्तभेषजैः॥ उरः कंठं च मृदुभिः सामे त्वामैर्विधिं चरेत् ॥ अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवननाशनैः ॥ स्निग्धैरसाद्यैर्नात्युष्णैरभ्यंगैश्च शमं नयेत्॥अनुत्क्लिष्टकफास्विन्नदुर्बलानां हि शोधनात्॥ वायुर्लब्धास्पदो मर्म संशोष्याशु हरेदसून् ॥कषायलेहस्नेहाद्यैस्तेषां संशमयेदतः॥ क्षीणक्षतातिसारासृक्पित्तदाहानुबंधजान्॥ मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्माश्वासानुपाचरेत् ॥ कुलत्थदशमूलानां क्वाथे स्युर्जांगला रसाः॥ यूषाश्च शिग्रुवार्ताककासघ्नवृषमूलकैः॥पल्लवैर्निंबकुलकबृहतीमातुलुंगजैः ॥ व्याघ्रीदुरालभाशृंगीबिल्वमध्यत्रिकंटकैः॥ सामृताग्निकुलत्थैश्च यूषः स्यात्क्वथितैर्जलैः ॥ तद्वद्दौश्चाबृहत्यादिबलामुद्गैः सचित्रकैः ॥ पेया च चित्रकाजाजीशृंगीसौवर्चलैर्हिता ॥ दशमूलेन वा कासश्वासहिध्मारुजापहा ॥ दशमूलशठीरास्नाभार्ङ्गीबिल्वर्द्धिपौष्करैः ॥ कुलीरशृंगीचपलातामलक्यमृतौषधैः ॥ पिबेत्कषायं जीर्णेऽस्मिन् पेयां तैरेव साधितां ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गकुलत्थभुक् ॥ कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिहिध्माश्वासप्रशांतये ॥ सक्तून्वाऽर्कांकुरक्षीरभावितानां समाक्षिकान् ॥ यवानां दशमूलादिनिष्क्वाथलुलितान् पिबेत् ॥ अन्नेन भोजयेत्क्षारहिंग्वाज्यबिडदाडिमान् ॥ सपुष्करशठीव्योषमातुलुंगाम्लवेतसान् ॥ दशमूलस्य वा क्वाथमथवा देवदारुणः ॥ पिबेद्वा वारुणीमंडं हिध्माश्वासी पिपा-

१ श्रेष्ठं २ स्नावजान् गवामिति पाठोऽष्टांगहृदये ॥तत्र स्नावजान् गलकंबलजान् वाला नित्यरुणादत्तव्याख्या ३ कृष्णागुरु ४ लंघनपाचनादिकं ५ द्राक्षेतिपाठः

मितः ॥ पिप्पलीपिप्पलीमूलपथ्याजंतुघ्नचित्रकैः ॥ कल्कितैर्लै-
पिते दृढे निक्षिपेद्घृतभाजने ॥ तक्रं मासस्थितं तद्धि दीपनं श्वा-
सकासजित् ॥ पाठां मधुरसां दारु सरलं च निशि स्थितं ॥ सुराम-
ण्डेऽल्पलवणं पिबेत् प्रसृतिसंमितं ॥ शिरीषकुंदकदलीकुसुमं पिप्पली
युतं ॥ तंडुलांबुप्लुतं हिध्माश्वासकासहरं परं ॥ आरनालेन वा पिष्टं
मातुलुंगरसान्वितं ॥ हिंगुसौवर्चलकणाकोलमुद्गजलेन वा ॥ को-
ष्णेन भार्ङ्गीं शुंठीं च क्षारं वा मरिचान्वितं ॥ स्वक्वाथपिष्टां लुलितां
बाष्पिकां पाययेत वा ॥ स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां वा शिरीषतः ॥
हिध्माश्वासे मधुकणायुक्तः पित्तकफानुगे ॥ उत्कारिका तुगाकृष्णा-
मधूलीघृतनागरैः ॥ पित्तानुबंधे योक्तव्या पवने त्वनुबंधिनि ॥ श्वा-
विच्छशामिषकणाघृतशल्यकशोणितैः ॥ सुवर्चलारसव्योषसर्पिर्भिः
सहितं पयः ॥ अनु शाल्योदनं पेयं वातपित्तेऽनुबंधिनि ॥ चतुर्गु-
णांबुसिद्धं वा छागं सगुडनागरं ॥ पिप्पलीमूलमधुकगुडगोऽश्वशकृद्र-
सान् ॥ हिध्माभिष्यंदकासघ्नाँल्लिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ गोगजा-
श्वबराहोष्ट्रखरमेषाजविड्रसं ॥ समध्वेकैकशो लिह्याद्बहुश्लेष्माऽथ-
वा पिबेत् ॥ चतुष्पाच्चर्मरोमास्थिखुरशृंगोद्भवां मषीं ॥ तथैव वाजिगं-
धाया लिह्याच्छ्वासी कफोल्बणः ॥ क्षारं वा त्रिफलापाठाबृहतीफल-
कुंभिजं ॥ मुक्ताप्रवालवैदूर्यशंखसौगंधिकांजनं ॥ मसार[1]गल्लस्फटिक-
काचैलालवणद्वयं ॥ अपामार्गफलं ताम्रमयो रूप्यं शणात्फलं ॥
ज्योतीरस[2]श्च तल्लिह्याद्यो वैकं मधुद्रवं ॥ शठीपुष्करधात्रीर्वा पौष्करं
वा कणान्वितं ॥ गैरिकांजनकृष्णां वा स्वरसं वा कपित्थजं ॥ रसेन वा
कपित्थस्य धात्रीसैंधवपिप्पलीः ॥ घृतक्षौद्रेण वा पथ्याविडंगोषणपि-
प्पलीः ॥ लिह्याद्वा पिप्पलीद्राक्षापथ्याशृंगीदुरालभाः ॥ घृतमाक्षिकतै-
लैर्वा त्र्यूषणं क्षारसंयुतं ॥ पिप्पलीक्षौद्रयुक्तौ वा रसौ धात्रीकपित्थयोः

१ मसारः मरकतरत्नं २ ज्योतीरसः रत्नविशेषः

॥ सितोपला त्वामलकी द्राक्षा गोऽश्वशकृद्रसः ॥कोललाजमधुद्राक्षा-
पिप्पलीनागराणि वा ॥ गुडतैलनिशाद्राक्षाकणारास्नोषणानि वा ॥ पि-
बेद्रसांबुमद्याम्लैर्लेह्यौषधरजांसि वा ॥ जीवंतीमुस्तसुरसत्वगेलाद्वयपौ-
ष्करं ॥ चंडातामलकीलोहभार्ङ्गीनागरवालकं ॥ कर्कटाख्याशठीकृष्णा-
नागकेसरचोरकं ॥ उपयुक्तं यथाकामं चूर्णं द्विगुणशर्करं॥ पार्श्वरुग्ज्वर-
कासघ्नं हिध्माश्वासहरं परं॥ जीवंती चोरकः शृंगी पौष्करं सुरसः शठी
॥ पिप्पलीत्वग्बिडक्षारशुंठीहिंग्वम्लवेतसं ॥ एला तामलकी भार्ङ्गी वृ-
क्षाम्लं चेति चूर्णितं ॥ रसेन मातुलुंगस्य मद्येन हविषाऽथवा ॥ ली-
ढं प्रयुक्तमथवा केवलं चोपयोजितं ॥ हिध्माश्वासविबंधार्शःकासहृ-
त्पार्श्वशूलनुत् ॥ शठी तामलकी भार्ङ्गी चंडा वालकपौष्करं॥शर्कराऽष्ट-
गुणं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परं ॥ तुल्यं गुडं नागरं च भक्षयेन्नावयेत वा
॥ लशुनस्य पलांडोर्वा मूलं गृंजनकस्य वा ॥ चंदनाद्वा रसं दद्यान्ना-
रीक्षीरेण नावनं ॥ सशर्करां पिप्पलीं वा मधुकं वा मधुद्रवं ॥ स्तन्ये-
न मक्षिकाविष्ठामलक्तकरसेन वा ॥ ससैंधवं घृताक्तं वा सिद्धं स्तन्येन
वा घृतं ॥ कल्कितैर्मधुरद्रव्यैस्तत्पिबेन्नावयेत वा ॥ सकदुष्णं सकृच्छी-
तं व्यत्यासात्ससितं मधु ॥ तद्वत्पयस्तथा सिद्धमथोसाशौषधैर्घृतं ॥
कणासौवर्चलक्षारवयस्थाहिंगुचोरकैः ॥ सकायस्थैर्घृतं मस्तु दशमूल-
रसे पचेत् ॥ तत्पिबेज्जीवनीयैर्वा लिह्यात्तन्मधु साधितं ॥ तेजोवत्यभ-
या कुष्ठं पिप्पली कटुरोहिणी ॥ भूतीकं पौष्करं मूलं पलाशश्चित्रकः
शठी ॥ पटुद्वयं तामलकी जीवंती बिल्वपेशिका ॥ वचा पत्रं च ता-
लीसं कर्षांशैस्तैर्विपाचयेत् ॥ हिंगुपादैर्घृतप्रस्थं पीतमाशु निहंति तत्
॥ शाखानिलार्शोग्रहणीहिध्माहृत्पार्श्ववेदनाः ॥ सिद्धं वा पुरमंजिष्ठा-
लाक्षासर्जरसैः पिबेत् ॥ सपद्मकमनोह्वालैर्घृतप्रस्थं पिचून्मितैः ॥ व-
त्सकादिप्रतीवापं सिद्धं वा प्रथमे गणे ॥ सपंचलवणं सर्पिः श्वासका-
सानपोहति ॥ हिंस्राविडंगपूतीकत्रिकटुत्रिफलाग्निकैः ॥ कोलमात्रै-

घृतप्रस्थं पाचयेत्सलिलाढके ॥ क्षीरप्रस्थद्वयोपेतं तत्कासश्वासपीनसान् ॥ अर्शांस्यरोचकं गुल्मं क्षयं हिध्मां च नाशयेत् ॥ सैंधवाद्यौशयुक्तं वा पुराणं पाययेद्घृतं ॥ धान्वंतरं[1] वृषघृतं[2] दाधिकं[3] हपुषादि[4] वा ॥ शीताम्बुसेकः सहसा त्रासविक्षेपभीशुचः ॥ हर्षेर्ष्योच्छ्वासरोधाश्च हितं कीटैश्च दंशनं ॥ यत्किंचित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनं ॥ तत्सेव्यं प्रायशो यच्च सुतरां मारुतापहं ॥ वातकृद्वा कफहरं कफकृद्वाऽनिलापहं ॥ कार्यं नैकांतिकं ताभ्यां प्रायः श्रेयोऽनिलापहं ॥ सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत् ॥ नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशोऽशक्यश्च कर्शने ॥ शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत् ॥ कासश्वासक्षयच्छर्दिहिध्माश्चान्योन्यभेषजैः ॥ ॥ इति श्वासहिध्माचिकित्सितं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनं ॥ ऊर्ध्वाधो यक्ष्मिणः कुर्यात्सस्नेहं यन्न कर्शनं॥ पयसा फलयुक्तेन मधुरेण रसेन वा सर्पिष्मत्या यवाग्वा वा वमनद्रव्यसिद्धया ॥ वमेद्विरेचनं दद्यात्त्रिवृच्छयामानृपद्रुमान् ॥ शर्करामधुसर्पिर्भिः पयसा तर्पणेन वा ॥ द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां वा रसैर्युतान् ॥ शुद्धकोष्ठस्य युंजीत विधिं बृंहणदीपनं ॥ हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गं समाक्षिकं ॥ लघुमच्युतवीर्यं च सुजरं बलकृच्च यत् ॥ आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्मांसं च शोषजित् ॥ काकोलूकवृकद्वीपिगवाश्वनकुलोरगं॥ गृध्रभासखरोष्ट्रं च हितं छद्मोपसंहितं[6] ॥ ज्ञातं जुगुप्सितं तद्धि छर्दिषे नबलौजसे ॥ मृगाद्याः पित्तकफयोः पवने प्रसहादयः ॥ वेसवारीकृताः पथ्या रसादिषु च कल्पिताः॥ भृष्टाः सर्षपतैलेन सर्पिषा वा यथायथं॥

---

१ प्रमेहोक्तं २ रक्तपित्तोक्तं ३ गुल्मोक्तं ४ उदरोक्तं ५ अत्रारुणदत्तः समोषितमिति पठित्वा वर्षोषितमिति व्याख्याति ६ छद्मना उपसंहितं काकादयस्तिर्यादिव्याजेन देया इत्यर्थः

रसिका मृदवः स्निग्धाः पटुद्रव्याभिसंस्कृताः॥हिता मौलककौलत्थास्त-
द्यूषाश्च साधिताः॥ सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरं॥ सदाडिमं
सामलकं स्निग्धमाजरसं पिबेत्॥ तेन षड्विनिवर्तंते विकाराः पीनसाद
यः॥ कोलदाडिमनिर्यासपिष्ट्याऽस्थिविहीनया ॥ द्राक्षया स्वच्छया
न्याम्लक्षुण्णालोडितकल्कया॥कार्यः सौवर्चलव्योषपत्रैलादीप्यकान्वि
तः॥ समाक्षिकः सकर्पूरः सलवंगः सकेसरः॥ चंद्रकाख्यो यथार्था-
ख्यः शोषहाऽभिरुचिप्रदः॥ शुक्ताश्च धात्रीस्वरसैर्द्राक्षाद्याः कल्पितं प
लं॥ गुडषट्पलसंयुक्तं युक्तं श्लक्ष्णैश्च कार्षिकैः॥ वृक्षाम्लधान्यक-
विडीराजिकादाडिमोषणैः॥ पलेन नागपुष्पस्य किंचित्सौवर्चलेन च॥
ससेन्धवश्चत्वक्कोयः सुरसारसमूर्च्छितः॥ भूरिभूस्तृणको रागः कल्प्यो
रुच्यः समाक्षिकः॥ पिबेच्च सुतरां मद्यं जीर्णं स्रोतोविशोधनं॥ पि-
त्तादिषु विशेषेण मध्वरिष्टाच्छवारुणीः॥ सिद्धं वा पंचमूलेन ताम-
लक्याऽथवा जलं॥ पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा॥ कल्पये
द्वानुकूलोऽस्य तेनान्नं शुचि यत्नवान्॥ दशमूलेन पयसा सिद्धं मां-
सरसेन वा॥ बलागर्भं घृतं योज्यं क्रव्यान्मांसरसेन वा॥ सक्षौद्रं पय-
सा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा॥ जीवंतीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य
च॥ पुष्कराह्वं शठीं कृष्णां व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलां॥ नीलोत्पलं तामल
कीं त्रायमाणां दुरालभां॥ कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परं॥ कु
शालभां गोक्षुरकं चतस्रः पर्णिनीर्बलां॥ भागान्पलोन्मितान्कृत्वा पलं
पर्पटकस्य च॥ पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते॥ पूते तस्मिन्घृत
प्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत्॥ गर्भं दत्वा शठीकृष्णाभूनिंबोत्पलसारिवाः
॥ त्रायंतीं पौष्करं मूलं सपत्रं त्रिफलां फलं॥ कुटजाच्च जयेत्तद्धि
शिरःपार्श्वांसवेदनां॥ तृष्णां छर्दिमतीसारकासदाहभ्रमज्वरान्॥ घृ-
तं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपरूषकैः॥ सपिप्पलीकं वैस्वर्यकासश्वास-
ज्वरापहं॥ दशमूलशृतात्क्षीरात्सर्पिर्यदुदियान्नवं॥ सपिप्पलीकं स-

क्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनं ॥ शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहं ॥ पंचभिः पंचमूलैर्वा शृताद्दधुदियाद्घृतं ॥ पंचानां पंचमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ॥ सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलं ॥ पंचकोलयवक्षारषट्पलेन पचेद्घृतं ॥ प्रस्थोन्मितं तुल्यपयः स्रोतसां तद्धि शोधनं ॥ गुल्मज्वरोदरप्लीहग्रहणीपांडुपीनसान् ॥ कासश्वासाग्निसदनश्वयथूर्ध्वानिलान् जयेत् ॥ रास्नाबलागोक्षुरककस्थिरावर्षाभुवारिणि ॥ जीवंतीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजिद्घृतं ॥ अश्वगंधाशृतात्क्षीराद्घृतं च ससितापयः ॥ साधारणामिषतुलां तोयद्रोणद्वये पचेत् ॥ तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं वातपित्तामयापहं ॥ मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ॥ कासश्वासस्वरभ्रंशशोषहृत्पार्श्वशूलजित् ॥ यष्टीबलागुडूच्यल्पपंचमूलतुलां पचेत् ॥ शूर्पेऽपामष्टभागस्थे तत्र पात्रं पचेद्घृतात् ॥ धात्रीविदारीक्षुरसत्रिपात्रे पयसोऽर्मणे ॥ सुपिष्टैर्जीवनीयैश्च पाराशरमिदं घृतं ॥ ससैन्यं राजयक्ष्माणमुन्मूलयति शीलितं ॥ मूर्वाहरिद्राखदिरक्वाथं सर्पिः शकृद्रसं ॥ गोगजाजाऽविहयजं पयस्तुल्यान् दश द्रवान् ॥ स्वादुस्कंधं त्रिकटुकं कल्कितं देवदारु च ॥ पचेत्तच्चाशु शोषघ्नं तद्द्वासावरीघृतं ॥ द्विपंचमूलवरणयवबिल्वपुनर्नवाः ॥ करंजबोटस्थविरकुलत्थबदराग्निकाः ॥ भल्लातकं च तत्क्वाथे षड्गुणे साधयेद्घृतं ॥ गर्भं दत्वा स्नुहीक्षीरं शुक्लाख्यां चैव सैंधवं ॥ हरीतकीं च तच्छोषशोफमेदोदरापहं ॥ यवाग्वा वा पिबेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुरान्वितं ॥ सिद्धानां सर्पिषामेषां दध्ना दध्नेन वा सह ॥ एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्रकान् ॥ सारानारिष्टगायत्रीसालबीजकसंभवान् ॥ भल्लातकं विडंगं च पृथगष्टपलोन्मितं ॥ सलिले षोडशगुणे षोडशांशस्थितं पचेत् ॥ पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धे चास्मिन्पलानि षट् ॥ त्वक्क्षीर्याः क्षिपेत्त्रिंशत्सितायाः

१ बिलेशयगणक्रमांसपरमात

द्विगुणं मधु ॥ घृतात्रिजाततृिपलं ततो लीढं खजाहतं ॥ पयोनुपानं तत्प्राह्हे रसायनमयंत्रणं ॥ मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति चाचिरात् ॥ मेहगुल्मक्षयव्याधिपांडुरोगभगंदरान् ॥ ये च सर्पिर्गुडाः प्रोक्ताः क्षते योज्याः क्षयेऽपि ते ॥ खर्जूरपिप्पलीद्राक्षापथ्याशृंगीदुरालभाः ॥ त्रिफलापिप्पलीमुस्तशृंगाटीगुडशर्कराः ॥ वीरा शठी पुष्करारव्या सुरसा शर्करा गुडः ॥ नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥ विडंगसारश्चविका त्र्यूषणं च विचूर्णितं ॥ अर्द्धश्लोकैः स्मृता लेहाः पंचैते क्षौद्रसर्पिषा ॥ स्वर्याः कासक्षयश्वासपार्श्वरुक्कफनाशनाः ॥ त्वगेलापिप्पलीक्षीरीशर्करा द्विगुणाः क्रमात् ॥ चूर्णिता भक्षयेद्धिस्रात्पूर्ववद्वा तथागुणाः ॥ तिलमाषाश्वगंधा वा माक्षिकाजघृतप्लुताः ॥ पूर्वोक्तेष्वेव रोगेषु वातरोगेषु पूजिताः ॥ विशेषात्स्वरसादेऽस्य नस्यधूमादि योजयेत् ॥तत्रापि वातजे कोष्णं पिबेदुत्तरभक्तिकं॥ कासमर्दकवार्ताकीमार्कवस्वरसैर्घृतं॥साधितं काकजित्स्वर्यं सिद्धमातंगलेन वा॥ बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैंधवं ॥ तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्पलैः ॥ हंसपद्याश्च मूलेन पक्वं नस्तो निषेचयेत् ॥ सुखोदकानुपानं च ससर्पिष्कं गुडौदनं ॥ अश्नीयात्पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं च योजयेत् ॥ पित्तोद्भवे पिबेत्सर्पिः शृतशीतपयोऽनुपः ॥ क्षीरिवृक्षांकुरक्काथकल्कसिद्धं समाक्षिकं ॥ अश्नीयाच्च ससर्पिष्कं यष्टीमधुकपायसं ॥ बलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च ॥ सिद्धे सलवणं सर्पिर्नस्यं स्वर्यमनुत्तमं ॥ प्रपौंडरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ॥ साधितं क्षीरसर्पिश्च तत्स्वर्यं नावनं परं॥लिह्यान्मधुरकाणां च चूर्णं मधुघृताप्लुतं ॥ वरीं बलां पयस्यां वा काकोलीमधुके तथा ॥ एवमस्यानुपशमे ललाटे व्यधयेच्छिरां ॥ पिबेत्कटूनि मूत्रेण कफजे रूक्षभोजनः ॥ कट्फलामलकव्योषं लिह्यात्तैलमधुप्लुतं ॥ व्योषक्षाराग्निचविका

१ घृताद्द्विगुणं द्वौ प्रस्थावित्यर्थः

भार्ङ्गीपथ्यामधूनि वा ॥ यवैर्यवागूं यमके कणाधात्रीकृतां पिबेत् ॥ भुक्त्वाऽद्यात्पिप्पलीं शुंठीं तीक्ष्णं वा वमनं भजेत् ॥ शर्कराक्षौद्रमिश्राणि शृतानि मधुरैः सह ॥ पिबेत्पयांसि यस्योच्चैर्वदतोऽभिहतः स्वरः ॥ विचित्रमन्नमरुचौ हितैरुपहितं हितं ॥ बहिरंतर्मृजा चित्तनिर्वाणं हृद्यमौषधं ॥ द्वौ कालौ दंतपवनं भक्षयेन्मुखशोधनैः ॥ कषायैः क्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् ॥ तालीसपत्रवटकाः सकर्पूररसितोपलाः ॥ शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्या रुचिकराः परं ॥ वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया ॥ हरेणुकृष्णाकृमिजिद्द्राक्षासैंधवनागरात् ॥ एलाभार्ङ्गीयवक्षारहिंगुयुक्ताद्धृतेन वा ॥ छर्दयेद्वा वचांभोभिः पित्ताच्च गुडवारिभिः ॥ लिह्याद्वा शर्करासर्पिर्लवणोत्तममाक्षिकं ॥ कफाद्वमेन्निंबजलैर्दीप्यकारग्वधांबु च ॥ पानं समध्वरिष्टाश्च तीक्ष्णाः समधुमाधवाः ॥ पिबेच्चूर्णं च पूर्वोक्तं हरेण्वाद्युष्णवारिणा ॥ त्रिकटुत्रिफलारात्रियवक्षारं मधुद्रुतं ॥ प्रातराहारकाले च युंजीत मुखधावनं ॥ विडं सौवर्चलं कुष्ठमजाजीमरिचं सिता ॥ धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पलीचंदनोत्पलं ॥ रोध्रं तेजोवती पथ्या यवक्षारं कटुत्रयं ॥ आर्द्रदाडिमनिर्यासः साजाजीसितशर्करः ॥ सतैलमाक्षिका युक्ताश्चत्वारः कवलग्रहाः ॥ चतुरोऽरोचकान् हन्युरेकदोषसमस्तजान् ॥ कारव्यजाजीमरिचद्राक्षावृक्षाम्लदाडिमं ॥ सौवर्चलगुडक्षौद्रं सर्वारोचकनाशनं ॥ एलात्वङ्नागकुसुमतीक्ष्णकृष्णामहौषधं ॥ भागवृद्धं क्रमाच्चूर्णं निहंति समशर्करं ॥ प्रसेकारुचिहृत्पार्श्वकासश्वासगलामयान् ॥ यवानीतिंतिडीकाम्लवेतसौषधदाडिमं ॥ कृत्वा कोलं च कर्षांशं सितायाश्च चतुःपलं ॥ धान्यसौवर्चलाजाजीवरांगं चार्द्धकार्षिकं ॥ पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य तु ॥ चूर्णमेतत्परं रुच्यं हृद्यं ग्राहि हिनस्ति च ॥ विबंधकासहृत्पार्श्वप्लीहार्शोग्रहणीगदान् ॥ तालीसपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली कणा ॥ यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥ तद्वच्यं

दीपनं चूर्णं कणाऽष्टगुणशर्करं ॥ कासश्वासारुचिच्छर्दिप्लीहहृत्पार्श्व-
शूलजित् ॥ पांडुज्वरातिसारघ्नं मूढवातानुलोमनं ॥ तालीसपत्रचवि-
कामरिचानां पलं पलं ॥ कृष्णातन्मूलयोर्द्वे द्वे पले शुंठीपलत्रयं ॥ च-
तुर्जातमुशीरं च कर्षांशं श्लक्ष्णचूर्णितं ॥ तत्र त्रिंशत्पलं दत्वा कथि-
तादमलाद्गुडात् ॥ कुर्वीतमोदकानक्षसंमितांस्तेऽपि तद्गुणाः ॥ अर्का-
मृताक्षारजले शर्वरीमुषितैर्यवैः ॥ प्रसेके कल्पितान्सक्तून् भक्षांश्चा-
द्यात्खली वमेत् ॥ कटुतिक्तैस्तथाशूल्यं भक्षयेज्जांगलं पलं ॥ शुष्कां-
श्च भक्षान्मुलघूंश्चणकादिरसानुपः ॥ श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्ले-
ष्माणमस्यति ॥ कफप्रसेकं तं विद्वान्स्निग्धोष्णैरेव निर्जयेत् ॥ पीनसे-
ऽपि क्रममिमं वमथौ च प्रयोजयेत् ॥ विशेषात्पीनसेऽभ्यंगान्स्ने-
हान्स्वेदांश्च शीलयेत् ॥ स्निग्धानुत्कारिकापिंडैः शिरःपार्श्वगलादिषु ॥
लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान्स्नेहोपसंहितान् ॥ शिरोंऽसपार्श्वशूलेषु
यथादोषविधिं चरेत् ॥ औदकानूपपिशितैरुपनाहाः सुसंस्कृताः ॥
शस्यंते सचतुःस्नेहाः शिरःपार्श्वांसशूलिनां ॥ लेपश्च नतयष्ट्या-
ह्वशताह्वाकुष्ठचंदनैः ॥ बलारास्नातिलाः सर्पिर्मधुकं नीलमुत्पलं ॥ प-
लंकषा देवदारु चंदनं मधुकं घृतं ॥ कृष्णगंधा बला वीरा विदारी सपु-
नर्नवा ॥ अभीरुयष्टिमधुकं पयस्या कत्तृणं घृतं ॥ इत्यर्द्धयोगैश्चत्वारः
प्रदेहाः परिकीर्तिताः ॥ शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वांसशूलिनां ॥
नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ॥ तैलान्यभ्यंगयोगीनि ब-
स्तिकर्म तथा परं ॥ शृंगाद्यैर्वा यथादोषं दुष्टमेषां हरेदसृक् ॥ प्रदेहः
सघृतैश्चेष्टः पद्मकोशीरचंदनैः ॥ दूर्वामधुकमंजिष्ठाकेसरैर्वा घृताप्लुतैः ॥
चंदनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा ॥ अभ्यंगः पयसा सेकः शस्तश्च
मधुकांबुना ॥ प्रायेणोपहताग्नित्वात्सपिच्छमतिसार्यते ॥ तस्याति-

१ वटादिसिद्धतैलेनेत्यष्टांगहृदये पाठः

६

सारग्रहणीविहितं हितमौषधं ॥ सनागरान्निंबयवान्पाययेत्तंडुलांबुना ॥ जीर्णेषु तेषु पेयां च चांगेरीतक्रदाडिमैः ॥ पाठानिंबयवानीनां चूर्णं तक्रेण वा पिबेत् ॥ सुरया वा श्रुतं पाठां सनागरदुरालभां ॥ जंब्वाम्रबिल्वमध्यं वा सकपित्थं सनागरं ॥ पेयामंडेन योगैश्च पाठाद्यैः कारयेत्त्रिभिः ॥ ससूप्यधान्यान्सस्नेहान्साम्लान्सलवणान् खल्वान् ॥ वेतसार्जुनजंबूनां मृणालीकृष्णगंधयोः ॥ श्रीपर्ण्या मातुलुंगस्य धातक्या दाडिमस्य च ॥ चांगेर्या मदयंत्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवैः ॥ कालविद्रुम्भिकायाश्च चुक्रिकायाश्च योजयेत् ॥ खलान्दधिसरोपेतान्ससर्पिष्कान्सदाडिमान् ॥ रोचनान्दीपनान्दद्यादतीसारहरान्परान् ॥ पुरीषं यत्नतो रक्षेच्छुष्यतो राजयक्ष्मिणः ॥ सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्बलं ॥ ज्वरादिष्वपि कुर्वीत विकारेषु यथामयं ॥ बह्वामयसमूहो हि यक्ष्माऽतः सोऽतिदुःसहः ॥ अजां वा पर्युपासीत षण्मासानुटजे वसन् ॥ तत्पयोमूत्रविड्वृत्तिपरिषेकमपर्वणं ॥ ताभिः परिवृतः स्वप्यात्तच्छकृद्रेणुसंस्तरे ॥ एतद्रसायनं श्रेष्ठं रोगराजस्य नाशनं ॥ अजाशकृद्रसक्षीरदधिमूत्रैः शृतं घृतं ॥ सपंचपटु पंचाजं क्षयी क्षीरानुपः पिबेत् ॥ मांसमेवाश्नतो युक्त्या माद्वीकं पिबतोऽनु च ॥ अविधारीतवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽतरं ॥ सुरां समंडां माद्वीकमरिष्टं सीधुमाधवान् ॥ यथार्हमनुपानार्थं पिबन्मांसानि भक्षयेत् ॥ स्रोतोविबंधमोक्षार्थं बलौजःपुष्टये च तत् ॥ स्नेहक्षीरांबुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥ उत्तीर्णं मिश्रकस्नेहैः पुनरक्तं सुखैः करैः ॥ मृद्गीयात्सुखमासीनं सुखं चोद्वर्तयेत्परं ॥ जीवंतीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवां ॥ अश्वगंधमपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलां ॥ विदारीं सर्षपान् कुष्टं तंदुलानतसीफलं ॥ माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ॥ यवचूर्णं त्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकं ॥ एतदुद्वर्तनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदं ॥ गौरसर्षपकल्केन स्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ स्नायादृतुसुखैस्तोयैर्जीवनीयोपसाधितैः ॥ गंध

माल्यादिकां भूपामलक्ष्मीनाशनीं भजेत् ॥ सुहृदां दर्शनं गीतवादि-
त्रोत्सवसंश्रुतीः ॥ बस्तयः क्षीरसर्पींषि मद्यं मांसं सुशीलता ॥ दैव-
व्यपाश्रयं तत्तदथर्वोक्तं च पूजितं ॥ इष्ट्या यया च चंद्रस्य राजय-
क्ष्मा पराजितः ॥ पुरोहितः प्रयुंजीत वेदोक्तां तां जितात्मनः ॥ ॥ इ-
ति राजयक्ष्मचिकित्सितं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथातश्छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ आमाशा-
योत्क्लेशभवाः प्रायश्छर्द्यो हितं ततः ॥ लंघनं प्रागृते वायोर्वमनं तत्र
योजयेत् ॥ बलिनो बहुदोषस्य वमतः प्रततं बहु ॥ ततो विरिक्तं
क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलांबुभिः ॥ क्षीरैर्वा सह स ह्यूर्ध्वं गतं दोषं नय-
त्यधः॥ शमनं चौषधं रूक्षदुर्बलस्य तदेव तु॥ परिशुष्कं प्रियं सात्म्य-
मन्नं लघु च शस्यते ॥ उपवासास्तथा यूषा रसाः कांबलिकाः खलाः॥
शाकानि लेहा भोज्यानि रागपानकखांडवाः ॥ भक्ष्याः शुष्का विचि-
त्राश्च फलानि स्नानघर्षणं ॥ गंधाः सुगंधयो गंधफलपुष्पान्नपानजाः॥
भुक्तमात्रस्य सहसा मुखे शीतांबुसेचनं ॥ हंति मारुतजां छर्दिं
सर्पिः पीतं ससैंधवं ॥ किंचिदुष्णं विशेषेण सकासहृदयद्रवां ॥ व्योष-
त्रिलवणाढ्यं वा सिद्धं वा दाडिमांबुना ॥ सशुंठीदधिधान्येन शृतं तु-
ल्यांबु वा पयः॥ व्यक्तसैंधवसर्पिर्वा फलाम्लो वैष्किरो रसः ॥ स्निग्धं
च भोजनं शुंठीदधिदाडिमसाधितं ॥ कोष्णं सलवणं चात्र हितं स्ने-
हविरेचनं ॥ पित्तजायां विरेकार्थं द्राक्षेक्षुस्वरसैस्त्रिवृत् ॥ सर्पिर्वा तै-
ल्वकं योज्यं वृद्धं च श्लेष्मधामगं ॥ ऊर्ध्वमेव हरेत्पित्तं स्वादुतिक्तै-
र्विशुद्धिमान् ॥ पिबेन्मंडं यवागूं वा लाजैः समधुशर्करं ॥ मुद्गजांग-
लजैरद्याद्व्यंजनैः शालिषष्टिकं ॥ मृद्भृष्टलोष्टप्रभवं सुशीतं सलिलं पि-
बेत् ॥ मुद्गोशीरकणाधान्यैः सह वा संस्थितं निशां ॥ द्राक्षारसं रसं चे
क्षोर्गुडूच्यंबु पयोऽपि वा ॥ जंब्वाम्रपल्लवोशीरवटाश्वत्थांकुरोद्भवः ॥

१ पिबेन्मंथामन्यष्टांगहृदये पाठः

क्वाथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति ॥ छर्दिं ज्वरमतीसारं
मूर्च्छां तृष्णां च दुर्जयां ॥ धात्रीरसेन शीतं वा पिबेन्मुद्गदलांबु वा
॥ कोलमज्जासिताल्लाजमक्षिकाविट्कणांजनं ॥ कोलास्थिमज्जास्रो-
तोजलाजोत्पलरजांसि वा ॥ लिह्यात्क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बद-
राणि वा ॥ पिबेच्छीतांबुना शालिस्वर्णगैरिकजं रजः ॥ पिष्टं वा चं-
दनं द्राक्षामांसीसेव्यांबुगैरिकं ॥ शालितंदुलतोयेन पिबेद्वा ससिताम-
धु ॥ मधूकमधुकद्राक्षाकमलामलकांबुदं ॥ ससारिवापरूषाख्यं मूर्वां
वा माक्षिकान्वितां ॥ मधूकमाल्यगुप्तां वा शीतं धात्रीरसेन वा ॥ कफ-
जायां वमेन्निंबकृष्णापिंडीतसर्षपैः ॥ युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चो-
पवासयेत् ॥ आरग्वधादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ॥ त्रिफलाक-
णचव्याद्वा पेयां पत्रैः करंजजैः॥ मंथान् यवैर्वा बहुशश्छर्दिघ्नौषधक्वा-
थितैः॥कफघ्नमन्नं हृद्यं च रागाः सार्जकभूस्तृणाः ॥लीढं मनःशीला-
कृष्णामरिचं बीजपूरकात् ॥ स्वरसेन कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिं जयेत्
॥समुस्तां मधुना शृंगीकोलाम्लं वा सजांबवं॥तद्वद्विडंगत्रिफला विडं-
गपरिपल्लवं॥तद्वद्दुरालभां खादेत्कपित्थं त्र्यूषणेन वा॥अनुकूलोपचारे-
ण याति द्विष्टार्थजा शमं॥कृमिजा कृमिहृद्रोगगदितैश्च भिषग्जितैः॥
यथास्वं परिशेषाश्च तत्कृताश्च तथाऽऽमयाः॥ त्वरमाणो जयेच्छर्दिं प्र-
सक्तामनुबंधिनीं॥कोष्ठाश्रया महामर्मपीडाकरतरा हि सा॥नचान्येन वि-
ना कायस्तन्मयो वर्ततेऽपिच ॥धातुक्षयोऽतिवमथोः समीरणात्समीरणा-
त्॥नियतं जायते तस्माद्युतमत्र प्रयोजयेत् ॥ प्रच्छर्दनातियोगोक्तं कर्म
स्तंभनबृंहणं ॥ सर्पिर्गुडान् रसान्क्षीरं घृतं कल्याणजीवनं ॥ धान्वंतरं
त्र्यूषणं वा दोषदेहानुरोधतः॥हृद्रोगे वातजे तैलं मस्तुसौवीरतक्रवत् ॥
पिबेत्सुखोष्णं सबिडं गुल्मानाहार्तिजिच्च तत् ॥ तैलं च लवणैः सिद्धं
समूत्राम्लं तथागुणं ॥ बिल्वरास्नायवान्कोलं देवदारु पुनर्नवां ॥ कु-

१ शीतंचंदनं ॥ तथाचरकः॥ धात्रीरसेनोत्तमचंदनंवेति २ पिंडीतं मदनफलं

रुत्थान्पंचमूलं च पक्त्वा तस्मिन्पचेज्जले ॥ तैलं तच्चावने पाने ब-
स्तौ च विनियोजयेत् ॥ शुंठीवयस्थालवणकायस्थाहिंगुपौष्करैः ॥
पथ्यया च शृतं पार्श्वहृद्रुजागुल्मजिद्घृतं ॥ सौवर्चलस्य द्विपले प-
थ्यापंचाशदन्विते ॥ घृतस्य साधितः प्रस्थो हृद्रोगश्वासगुल्मनुत् ॥
दाडिमं कृष्णालवणं हिंगु शुंठ्यम्लवेतसं ॥ अपतंत्रकहृद्रोगश्वासघ्नं
चूर्णमुत्तमं॥पुष्कराह्वशठीशुंठीबीजपूरजटाभयाः॥पीताः कल्कीकृताः
क्षारघृताम्ललवणैर्युताः ॥ त्रिकर्णिकाशूलहराः क्वाथः कोष्णश्च तद्गुणः
॥ यवानीलवणक्षारवचाजाज्यौषधैः कृतः ॥ सपूतिदारुबीजाह्वपला-
शशठिपौष्करैः ॥ पंचकोलशठीपथ्यागुडबीजाह्वपौष्करं ॥ वारुणीक-
ल्कितं भृष्टं यमके लवणान्वितं ॥ हृत्पार्श्वयोनिशूलेषु खादेद्गुल्मो-
द्रेषु च ॥ स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च ॥ लघुना
पंचमूलेन शुंठ्या वा साधितं जलं ॥ वारुणीदधिमंडं वा धान्याम्लं
वा पिबेत्तृषि ॥ सायामस्तंभशूलामे हृदि मारुतदूषिते ॥ क्रियैषा स-
द्रवायामप्रमोहे तु हिता रसाः ॥ स्नेहाढ्यास्तित्तिरिक्रौंचशिखिवर्तक-
दक्षजाः॥बलातैलं सहृद्रोगः पिबेद्वा सुकुमारकं॥यष्ट्याह्वशतपाकं वा
महास्नेहं तथोत्तमं ॥ रास्नाजीवकजीवंतीबलाव्याघ्रीपुनर्नवैः ॥ भार्ङ्गी-
स्थिरावचाव्योषैर्महास्नेहं विपाचयेत् ॥ दधिपादं तथाम्लैश्च स भवेत्
स निषेवितः ॥ तर्पणो बृंहणो बल्यो वातहृद्रोगनाशनः ॥त्र्यूषणं त्रि-
फला पाठा मधूकं मधुकं त्रुटिः ॥ पंचमूलं लघु बले मेदे चर्द्धिः श-
तावरी ॥ कंटकारी तामलकी जीवकं चाक्षसंमितैः ॥ तैः पचेत्सर्पिषः
प्रस्थं दध्नः प्रस्थेन माहिषात् ॥ युक्तं सिद्धं च मधुना तन्निहंति नि-
षेवितं ॥ हृत्पार्श्वग्रहणीरोगश्वासकासहलीमकान् ॥ दीप्तेऽग्नौ सक्-
वायामे हृद्रोगे वातिके हितं ॥ क्षीरं दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमामि-
षं ॥ एतान्येव च वर्ज्यानि हृद्रोगेषु चतुर्ष्वपि ॥ शेषेषु स्तंभजाड्या-
मसंयुक्तेऽपि च वातिके ॥ कफानुबंधे तस्मिंस्तु रूक्षोष्णामाचरेत्क्रि-

यां ॥ पैत्ते द्राक्षेक्षुनिर्यासिसिताक्षौद्रपरूषकैः ॥ युक्तो विरेको हृद्यः स्यात्क्रमः शुद्धे च पित्तहा ॥ क्षतपित्तज्वरोक्तं च बाह्यांतःपरिमार्जनं ॥ कटुकामधुककल्कं च पिबेत्ससितमंभसा ॥ श्रेयसीशर्करादाक्षाजीवकर्षभकोत्पलैः ॥ बलाखर्जूरकाकोलीमेदायुग्मैश्च साधितं ॥ सक्षीरं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनं ॥ प्रपौंडरीकमधुकबिसग्रंथिकसेरुकाः ॥ सशुंठीशैवलास्ताभिः सक्षीरं विपचेद्घृतं ॥ शीतं समधु तच्चेष्टं स्वादुवर्गकृतं च यत् ॥ बस्तिं च दद्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितं ॥ कफोद्भवे वमेत्स्विन्नः पिचुमंदवचांभसा ॥ कुलत्थधन्वोत्थरसतीक्ष्णमद्ययवाशनः ॥ पिबेच्चूर्णं वचाहिंगुलवणद्वयनागरात् ॥ सैलायवानककणायवक्षारात्सुखांबुना ॥ फलधान्याम्लकौलत्थयूषमूत्रासवैस्तथा ॥ पुष्कराव्हाभयाशुंठीशठीरास्नावचाकणात् ॥ क्वाथं तथाऽभयाशुंठीमाद्रीपीतद्रुकट्फलात् ॥ क्वाथे रोहितकाश्वत्थखदिरोदुंबरार्जुने ॥ सपलाशवटे व्योषत्रिवृच्चूर्णान्विते कृतः ॥ सुखोदकानुपानस्य लेहः कफविकारहा ॥ श्लेष्मगुल्मोदिताज्यानि क्षारांश्च विविधान्पिबेत् ॥ प्रयोजयेच्छिलाह्वं वा ब्राह्मं वाऽत्र रसायनं ॥ तथाऽमलकलेहं वा प्राशं वाऽगस्त्यनिर्मितं ॥ स्याच्छूलं यस्य भुक्तेऽन्ने जीर्यत्यल्पं जरांगते ॥ शाम्येत्तत्कुष्ठकृमिजिल्लवणद्वयतिल्वकैः ॥ सदेवदार्वतिविषैश्चूर्णमुष्णांबुना पिबेत् ॥ यस्य जीर्णेऽधिकं स्नेहैः स विरेच्यः फलैः पुनः ॥ जीर्यत्यन्ने तथा मूलैस्तीक्ष्णैः शूले सदाऽधिके ॥ प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये ततः ॥ तस्यानुलोमनं कार्यं शुद्धिलंघनपाचनैः ॥ कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृमिजे हृदयामये ॥ तृष्णासु वातपित्तघ्नो विधिः प्रायेण शस्यते ॥ सर्वासु शीतो बाह्यांतस्तथा शमनशोधनः ॥ दिव्यांबु शीतं सक्षौद्रं तद्वद्भौमं च तद्गुणं ॥ निर्वापितं तप्तलोष्टकपालसिकतादिभिः ॥ सशर्करं वा क्वथितं पंचमूलेन वा जलं ॥ शरपूर्वेण मंथश्च प्रशस्तो लाजसक्तुभिः ॥ वाट्यश्चामयवैः शीतः शर्क-

शमाक्षिकान्वितः ॥ यवागूः शालिभिस्तद्वत्कोद्रवैश्च चिरंतनैः ॥ शीतेन शीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेन भोजनं ॥ हिमांबुपरिषिक्तस्य पयसा ससितामधु॥रसैश्चानम्ललवणैर्जांगलैर्घृतभर्जितैः ॥मुद्गादीनां तथा यूषैर्जीवनीयरसान्वितैः ॥ नस्यं क्षीरघृतं सिद्धं शीतैरिक्षोस्तथा रसे ॥ नारिक्षीरेण वा घृष्टमुष्ट्रास्थि ससितं हितं ॥ निर्वापणाश्च गंडूषाः सूत्रस्थानोदिता हिताः ॥ दाहज्वरोक्ता लेपाद्या निरीहत्वं मनोरतिः ॥ महासरीद्ध्रदादीनां दर्शनं स्मरणादि च ॥ तृष्णायां पवनोत्थायां सगुडं दधि शस्यते ॥ रसाश्च बृंहणाः शीता विदार्यादिगणांबु च ॥ पित्तजायां सितायुक्तः पंको[1]दुंबरजो रसः ॥ तत्काथो वा हिमस्तद्वत्सारिवादिगणांबु वा ॥ तद्विधैश्च गणैः शीतकषायान् ससितामधून् ॥ मधुरैरौषधैस्तद्वत्क्षीरिवृक्षैश्च कल्पितान् ॥ बीजपूरकमृद्वीकावटवेतसपल्लवान् ॥ मूलानि कुशकाशानां यष्ट्याह्वं च जले शृतं ॥ अपाकं शर्कराछिन्नरुहारोध्रांजनांबु वा ॥ कार्पासीफलकल्कं वा ससितक्षीरभोजनः ॥ ज्वरोदितं वा द्राक्षादि पंचसारांबु वा पिबेत् ॥ कफोद्भवायां वमनं निंबप्रसववारिणा ॥ बिल्वाढकीपंचकोलदर्भपंचकसाधितं॥ जलं पिबेद्रजन्यां वा सिद्धं सक्षौद्रशर्करं ॥ मुद्गयूषं च सव्योषपटोलीनिंबपल्लवं ॥ यवान्नं तीक्ष्णकवलनस्यलेहांश्च शीलयेत् ॥ सर्वैरा[2]माच्च तद्धंत्री क्रियेष्टा वमनं तथा ॥ व्यूषणारुष्करवचाफलाम्लोष्णांबुमस्तुभिः ॥ अ[3]न्नात्ययान्मंडमुष्णं हिमं मंथं च कालवित् ॥ तृषि श्रमान्मांसरसं मंथं वा ससितं पिबेत् ॥ आतपात्ससितं मंथं यवकोलजसक्तुभिः ॥ सर्वाण्यंगानि लिंपेच्च तिलपिण्याककांजिकैः ॥ शी[4]तस्नानात्तु मद्यांबु पिबेत्तृड्वान् गुडांबु वा ॥ मद्यादर्द्धजलं मद्यं ना-

---

१ प्लक्षोदुंबरजइतिपाठः २ सन्निपातेनामाच्च जातायां तृषि तद्धंत्री सन्निपातघ्नी आमघ्नी च क्रिया इष्टा ३ अन्नविरहात्तृष्णायांसत्यां ४ उष्णाभितप्तस्य शीतस्नानात्तृषि जातायां मद्यपामिति योजना

तोऽम्ललवणैर्युतं ॥ स्नेहतीक्ष्णतराग्निस्तु स्वभावशिशिरं पयः ॥ स्नेहा-दुष्णाद्यजीर्णान्तु जीर्णान्मंडं पिपासितः ॥ पिबेत् स्निग्धान्नतृषितो हिमस्पर्द्धि गुडोदकं ॥ गुर्वाद्यन्नेन तृषितः पीत्वोष्णांबु तदुल्लिखेत् ॥ क्षयजायां क्षयहितं सर्वं बृंहणमौषधं ॥ कृशदुर्बलरूक्षाणां क्षीरं छागो रसोऽथवा ॥ क्षीरं च सोर्ध्ववातायां क्षयकासहरैः शृतं ॥ रोगोपसर्गजातायां धान्यांबु ससितामधु ॥ पाने प्रशस्तं सर्वा च क्रिया रोगाद्यपेक्षया ॥ तृड्वान्पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि ॥ मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्त्वरितं ततः ॥ सात्म्यान्नपानभैषज्यैस्तृष्णां तस्य जयेत्पुरा ॥ तस्यां जितायामन्योऽपि व्याधिः शक्यश्चिकित्सितुं ॥ ॥ इति छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ अथातो मदात्ययादिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ यं दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् ॥ कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यदोषे मदात्यये ॥ पित्तमारुतपर्यंतः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ हीनमिथ्यातिपीतेन यो व्याधिरुपजायते ॥ समपीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥ मद्यस्य विषसादृश्याद्विषं तूत्कर्षवर्तिभिः ॥ तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्विषांतरमपेक्षते ॥ तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ॥ मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥ यान्कुर्यान्मदतृण्मोहज्वरांतर्दाहविभ्रमान् ॥ मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ॥ सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु ॥ जीर्णामद्यदोषस्य प्रकांक्षालाघवे सति ॥ यौगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहंति तान् ॥ क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ॥ मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यंदनादलं ॥ तीक्ष्णोष्णाद्यैः पुराप्रोक्तैर्दीपनाद्यैस्तथागुणैः ॥ सात्म्यत्वाच्च तदेवास्य धातुसाम्यकरं परं ॥ सप्ताहमष्टरात्रं वा कुर्यात्पानात्ययौषधं ॥ जीर्यत्येतावता पानं कालेन विपथाश्रितं ॥ परं ततोऽनुबध्नाति यो रोगस्तत्र भेषजं ॥ यथायथं प्रयुंजीत कृतपानात्ययौषधं

॥ तत्र वातोल्बणे मद्यं दद्यात्पिष्टकृतं युतं ॥बीजपूरकवृक्षाम्लकोल-दाडिमदीप्यकैः ॥ यवानीहपुषाऽजाजीव्योषत्रिलवणार्द्रकैः ॥ शूल्यैर्मांसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिश्च सक्तुभिः ॥ उष्णस्निग्धाम्ललवणा मद्यमांसरसा हिताः ॥ आम्राम्रातकपेशीभिः संस्कृता रागखांडवाः ॥ गोधूममाषविकृतिर्मृदुभिश्च मुखप्रिया ॥ आर्द्रिकाऽऽर्द्रककुल्माषसुक्तमांसादिगर्भिणी ॥ सुरभिर्लवणा शीता निर्गदा चाच्छवारुणी ॥ स्वरसो दाडिमात्क्वाथः पंचमूलात्कनीयसः ॥ शुंठीधान्यात्तथा मस्तुसुक्तांभोऽच्छाम्लकांजिकं ॥ अभ्यंगोच्छादनं स्नानमुष्णं प्रावरणं घनं ॥ घनश्चागुरुजो धूमः पंकश्चागुरुकुंकुमः ॥ कुचोरुश्रोणिशालिन्यो यौवनोष्णांगयष्टयः ॥ हर्षणालिंगने युक्ताः प्रियाः संवाहनेषु च ॥ पित्तोल्बणे बहुजलं शार्करं मधु वा युतं ॥ रसैर्दाडिमखर्जूरभव्यद्राक्षापरूषकैः ॥ सुशीतं ससितासक्तु योज्यं तादृक् च पानकं ॥ स्वादुवर्गकषायैर्वा युक्तं मद्यं समाक्षिकं ॥ शालिषष्टिकमश्नीयाच्छशाजैणकपिंजलैः ॥ सतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमैरपि ॥ कफपित्तं समुत्क्लिष्टमुल्लिखेत्तृड्विदाहवान् ॥ पीत्वांबु शीतं मद्यं वा भूरीक्षुरससंयुतं ॥ द्राक्षारसं वा संसर्गी तर्पणादिः परं हितः ॥ तथाऽग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचनः ॥ कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ॥ तृष्णायां सविदाहायां सोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥ गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसं ॥ सनागरं योजयेत्तित्तिरिप्रति भोजनं ॥ तृष्यते चातिबलवद्वातपित्ते समुद्धते ॥ दद्याद्द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनं ॥ जीर्णेऽद्यान्मधुराम्लेन छागमांसरसेन च ॥ तृष्यल्पशः पिबेन्मद्यं मदं रक्षन्बहूदकं ॥ मुस्तदाडिमलाजांबु जलं वा पर्णिनीशृतं ॥ पटोल्युत्पलकंदैर्वा[1] स्वभावादेव वा हिमं ॥ मद्यातिपानादब्धातौ क्षीणे तेजसि चोद्धते ॥ यः शुष्कगल-

1 पाटल्युत्पलकंदैरितिपाठः

ताल्वोष्ठौ जिव्हां निकृष्य चेष्टते ॥ पाययेत्कामतोऽभस्तं निशीथपवनाहतं ॥ कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्रिकाचुक्रिकारसः ॥ पंचाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ त्वचं प्राप्तः स पानोष्मा पित्तरक्ताभिमूर्च्छितः ॥ दाहं प्रकुरुते घोरं विव्हलो येन मुह्यति ॥ तृष्णामोहपरीतस्य तस्य दाहज्वरापहं ॥ विधिं यथोक्तं युंजीत बाह्यांतः परिमार्जनं ॥ प्रभातमारुतोद्भूताः प्रालेयजलवर्षिणः ॥ स्मर्यमाणा अपि घ्नंति दाहं मलयपादपाः ॥ मुक्ताकलापाः शशिरश्मिशुभ्रा मृणालपत्रप्रभवा विचित्राः ॥ सेकावगाहाः सजला जलार्द्रा वाताः सुशीता मणयो महार्हाः ॥ [1]अलिंजराः पद्मपुटापिधानाः प्रवालवर्णा हिमवारिपूर्णाः ॥ परिस्रवंतो हृतयो महांतः पुत्राः प्रिया दर्पणमंडलानि ॥ नार्यश्च नीलोत्पलकर्णपूरा मध्यं वयः किंचिदिव स्पृशंत्यः ॥ मनोनुकूला हरिचंदनार्द्रास्तृड्दाहमूर्च्छादवथून्जयंति ॥ करेणुकाभिः परिवारितेन विक्षोभणं वारणयूथपेन ॥ आस्फालनं शीकरवर्षणं च सिंधोः स्मरन्दाह तृषोरगम्यः ॥ सरिद्ध्रदानां हिमवद्दरीणां चंद्रोदयानां कमलाकराणां ॥ मनोरमाऽन्याऽपि कथा प्रवृद्धा दाहं च तृष्णां च निहंति सद्यः ॥ लाजोत्पलोशीरकुचंदनांबु शीताभिधानं मधुशर्कराढ्यं ॥ मद्योद्भवां पित्तकृतां च तृष्णां सदाहशोषां विनिहंति पीतं ॥ प्रियंगुपत्राङ्कुवरोध्रसेव्यह्रीबेरकालीयकनागपुष्पैः ॥ शीतांबुपिष्टैर्नवकर्परस्थैस्तृड्दाहहा सर्वशरीरलेपः ॥ अशाम्यत्यथवा दाहे रसैस्तृसस्य जांगलैः ॥ शाखाश्रयां यथान्यायं रोहिणीं व्यधयेच्छिरां ॥ उल्लेखनोपवासाभ्यां विजयेत कफोल्बणं ॥ तृषितोऽम्बु पिबेच्छीतं मुस्तया पर्पटेन वा ॥ स्थिराशुंठीबलोदीच्यदुःस्पर्शान्यतमेन वा ॥ सिद्धमेतच्च सर्वेषु पानदोषेषु शस्यते ॥ निरामं क्षुधितं काले पाययेद्द्रुमाक्षिकं ॥ शार्करं मधु वा जीर्णमरिष्टं सीधुमेव वा ॥ रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीनागरा-

---

१ अलिंजरः स्यान्मणिकइत्यमरः (डेरा माठ इति प्रसिद्धः)

न्वितं ॥ यूषेण यवगोधूमं तनुनाऽल्पेन भोजयेत् ॥ उष्णाम्लकटुति-
क्तेन कौलत्थेनाल्पसर्पिषा॥ शुष्कमूलकजैश्छागैरसैर्वा धन्वचारिणां ॥
साम्लवेतसवृक्षाम्लपटोलीव्योषदाडिमैः ॥ प्रभूतशुंठीमरिचहरितार्द्र-
कपेशिकं ॥बीजपूररसाद्यम्लं भृष्टनीरसवर्तितं॥ करीरकरमर्दादिरोचि-
ष्णु[1]बहुशालनं ॥ पल्यक्ताद्यांगलवणं विकल्पितविमर्दकं ॥ यथाग्निभ-
क्षयन्मांसं माधवं निगदं पिबेत्॥ सितासौवर्चलाजाजितिंतिडीकाम्ल-
वेतसं ॥ त्वगेलामरिचार्द्धांशमष्टांगलवणं हितं ॥ स्रोतोविशुद्ध्यग्नि-
करं कफप्राये मदात्यये ॥ कटुस्कंधयुतां चैतां मृद्वीकां निष्कुलीकृ-
तां ॥ रसेन मातुलुंगस्य कल्पयेद्दाडिमस्य वा ॥ तथा क्षौद्रयुतो रागः
कलो रोचनदीपनः ॥ सौवर्चलैलामरिचदीप्यकाजाजिचोरकात् ॥ का-
रव्या कल्पयेच्चैवं सुक्तं मत्स्यंडिकान्वितं ॥ आम्रामलकपेशीभिः कु-
र्याद्रागान् पृथक् पृथक्॥धान्यसौवर्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥
सगुडान्मद्यसुक्तेन व्यक्ताम्लान्मरिचोत्कटान् ॥ रूक्षोष्णोद्वर्तनोद्घर्षस्ना
नभोजनलंघनैः॥सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्त्या जागरणेन च ॥ मदा-
त्ययः कफप्रायः शीघ्रं समुपशाम्यति ॥यदिदं कर्मनिर्दिष्टं पृथग्दोष-
बलं प्रति॥सन्निपाते दशविधे तच्छेषेऽपि विकल्पयेत्॥त्वङ्नागपुष्प-
मगधामरिचाजाजिधान्यकैः ॥परूषकमधूकैलाखुराह्वैश्च सितान्वितैः॥
सकपित्थरसं हृद्यं पानकं शशिबोधितं ॥ मदात्ययेषु सर्वेषु पेयं रुच्या-
ग्निदीपनं ॥ तद्वद्दाडिममृद्वीकाकणाकाश्मर्यदारुभिः॥सबीजपूरकरसै-
र्बिडसौवर्चलान्वितं ॥ फलैर्वा विविधैरम्लं सत्रिवृच्चूर्णशर्करं ॥ कर्बुदा-
रांकुरद्राक्षालाक्षावर्षाभुजीरकैः ॥ मधुकयष्टीत्वक्कृष्णाकेसरं श्लक्ष्णचू-
र्णितं ॥ पिबेदालोड्य दुग्धेन सूक्ष्मतांतवगालितं ॥ नाविक्षोभ्य मनो
मद्यं शरीरमविहन्य वा ॥ कुर्यान्मदात्ययं तस्मादिष्यते हर्षणी क्रि-
या ॥ सेव्याः सर्वेन्द्रियसुखा धर्मकल्पद्रुमांकुराः ॥ त्रिपथातिशयाः पं

१ बहु प्रभूतं शालनं हरितकं यस्मिन्

च शराः कुसुमधन्वनः ॥ संशुद्धिशमनाद्येषु मददोषः कृतेष्वपि ॥ न-
वेच्छाम्येत्कफे क्षीणे जाते दौर्बल्यलाघवे ॥ तस्य मद्यविदग्धस्य वा-
तपित्ताधिकस्य च ॥ ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥ म-
द्यक्षीणस्य हि क्षीरं पीतमाश्वेव पुष्यति ॥ ओजस्तुल्यगुणैः सर्वैर्विप-
रीतं च मद्यतः ॥ पयसा विहते रोगे बले जाते निवर्तयेत् ॥ क्षीरप्रयो-
गं मद्यं च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ न विक्षयध्वंसकोत्थैः स्पृश्यते-
पद्रवैर्यथा ॥ तयोस्तु स्याद्धृतं क्षीरं बस्तयो बृंहणाः शिवाः ॥ अभ्यं-
गोच्छादनस्नानान्यन्नपानं च वातजित् ॥युक्तमद्यस्य मद्येन न व्या-
धिरुपजायते ॥ अतोऽस्य वक्ष्यते योगो यः सुखायैव केवलं ॥ आ-
श्विनं या महत्तेजो बलं सारस्वतं च या ॥ दधात्यैंद्रं च या वीर्यं प्र-
भावं वैष्णवं च या ॥ अस्त्रं मकरकेतोर्या पुरुषार्थो बलस्य या ॥ सौ-
त्रामण्यां द्विजमुखे या हुताशे च हूयते ॥ या सर्वौषधिसंपूर्णान्मथ्य-
मानात्सुरासुरैः ॥ महोदधेः समुद्भूता श्रीशशांकामृतैः सह ॥ मधुमाध-
वमैरेयसीधुगौडासवादिभिः ॥मदशक्तिमनुझंती या रूपैर्बहुभिः स्थि-
ता ॥ यामासाद्य विलासिन्यो यथार्थं नाम बिभ्रति ॥ कुलांगनाऽपि
यां पीत्वा नयत्युद्धतमानसा ॥ अनंगालिंगितैरंगैः क्वापि चेतो मुनेर-
पि ॥ तरंगभंगभ्रुकुटीतर्जनैर्मानिनीमनः ॥ एकं प्रसाद्य कुरुते या द्व-
योरपि निर्वृतिं ॥ यथाकामं भटावाप्तिपरिहृष्टाप्सरोगणे ॥ तृणवत्पुरु-
षा युद्धे यामासाद्य त्यजंत्यसून् ॥ यां शीलयित्वाऽपि चिरं बहुधा ब-
हुविग्रहां ॥ नित्यं हर्षातिवेगेन तत्पूर्वामिव सेवते॥ शोकोद्वेगारतिभयै-
र्यां दृष्ट्वा नाभिभूयते ॥ गोष्ठीमहोत्सवोद्यानं न यस्याः शोभते वि-
ना ॥ स्मृत्वा स्मृत्वा च बहुशो वियुक्तः शोचते यया ॥ अप्रसन्नाऽ-
पि या प्रीत्यै प्रसन्ना स्वर्ग एव या ॥ अपींद्रं मन्यते दुःस्थं हृदयस्थि-
तया यया ॥ अनिर्देश्यसुखास्वादा स्वयं वेद्यैव या परं ॥ इति चित्रा-
स्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥ प्रियातिप्रियतां याति यत्प्रिय-

1 यां शीलयित्वेत्यादिः सर्वोऽपि ग्रंथः प्रियायामपि योज्यः

स्य विशेषतः ॥ या प्रीतिर्या रतिर्या वाग्या पुष्टिरिति च स्तुता ॥
देवदानवगंधर्वयक्षराक्षसमानुषैः ॥ पानप्रवृत्तौ सत्यां तु तां सुरां वि-
धिना पिबेत् ॥ संभवंति च ये रोगा मेदोनिलकफोद्भवाः ॥ विधियु-
क्तादृते मद्यात्ते न सिध्यंति दारुणाः ॥ अस्ति देहस्य साऽवस्था य-
स्यां पानं निवार्यते ॥ अन्यत्र मद्यान्निगदाद्विविधौषधसंभृतात् ॥ आनू-
पं जांगलं मांसं विधिनाऽप्युपकल्पितं ॥ मद्यं सहायमप्राप्य सम्य-
क्परिणमेत्कथं ॥ सुतीक्ष्णमारुतव्याधिघातिनो लशुनस्य च ॥ मद्यमां-
सवियुक्तस्य प्रयोगः स्यात्कियान्गुणः ॥ निगूढशल्याहरणे शस्त्रक्षारा-
ग्निकर्मणि ॥ पीतमद्यो विषहते सुखं वैद्यविकत्थनां ॥ अनलोत्तेजनं
रुच्यं शोकश्रमविनोदनं ॥ न चातःपरमस्त्यन्यदारोग्यबलपुष्टिकृत् ॥
रक्षता जीवितं तस्मात्पेयमात्मवता सदा ॥ आश्रितोपाश्रितहितं ॥
परमं धर्मसाधनं ॥ स्नातः प्रणम्य सुरविप्रगुरून् यथास्वं वृत्तिं विधाय च
समस्तपरिग्रहस्य ॥ आपानभूमिमथ गंधजलाभिषिक्तामाहारमंडप-
समीपगतां श्रयेत ॥ स्वास्तृतेऽथ शयने कमनीये भृत्यमित्ररमणीस-
मवेतः ॥ स्वं यशः कथकचारणसंघैरुद्धतं निशमयन्नतिलोकं ॥ वि-
लासिनीनां च विलासशोभि गीतं सनृत्तं कलतूर्यघोषैः ॥ कांचीक-
लापैश्चलकिंकिणीकैः क्रीडाविहंगैश्च कृतानुनादं ॥ मणिकनकसमुत्थै-
रावनेयैर्विचित्रैः सजलविविधलेखक्षौमवस्त्रावृतांगैः ॥ अपि मुनिज-
नचित्तक्षोभसंपादिनीभिश्चकितहरिणलोलप्रेक्षिणीभिः प्रियाभिः ॥
स्तननितंबकृतादतिगौरवादलसमाकुलमीश्वरसंभ्रमात् ॥ इति गतं
दधतीभिरसंस्थितं तरुणचित्तविलोभनकार्मणं ॥ यौवनासवमत्ताभिर्वि-
लासाधिष्ठितात्मभिः ॥ संचार्यमाणं युगपत्तन्वंगीभिरितस्ततः ॥ ता-
लवृंतनलिनीदलानिलैः शीतलीकृतमतीव शीतलैः ॥ दर्शनेऽपि विद-
धद्दशानुगं स्वादितं किमुत चित्तजन्मनः ॥ चूतरसेंदुमृगैः कृतवासं
मल्लिकयोज्ज्वलया च सनाथं ॥ स्फाटिकशुक्तिगतं सतरंगं कांतमनं-

गमिवोद्वहदंगं ॥ तालीसाद्यं चूर्णमेलादिकं वा हृद्यं प्राश्यं भाग्यवः स्थापनं वा ॥ तत्यार्थिभ्यो भूमिभागे सुमृष्टे तोयोन्मिश्रं दापयित्वा ततश्च ॥ धृतिमान्स्मृतिमान्नित्यमनूनाधिकमाचरन् ॥ उचितेनोपचारेण सर्वमेवोपपादयन् ॥ जितविकसितासितसरोजनयनसंक्रांतिवर्द्धितश्रीकं ॥ कांतामुखमिव सौरभहृतमधुपगणं पिबेन्मद्यं ॥ पीत्वैवं चषकद्वयं परिजनं सन्मान्य सर्वं ततो गत्वाऽऽहारभुवं पुरः सुभिषजो भुंजीत भूयोऽत्र च ॥ मांसापूपघृतार्द्रकादिहरितैर्युक्तं ससौवर्चलैर्हितैर्वा निशि चाल्पमेव वनितासंसर्गणार्थं पिबेत् ॥ रहसि दयितामंके कृत्वा भुजांतरपीडनात्पुलकिततनुं जातस्वेदां सकंपपयोधरां ॥ यदि सरभसं सीधूद्गारं न पाययते कृती किमनुभवति क्लेशप्रायां तदा गृहतंत्रतां ॥ वरतनुवकसंगतिसुगंधितरं सरकं द्रुतमिव पद्मरागमणिमासवरूपधरं ॥ भवति रतिश्रमेण च मदः पिबतोऽल्पमपि क्षयमत्त ओजसः परिहरन् स शयीत परं ॥इत्थं युक्त्या पिबन्मद्यं न त्रिवर्गाद्विहीयते ॥असारसंसारसुखं परमं चाधिगच्छति ॥ ऐश्वर्यस्योपभोगोऽयं स्पृहणीयः सुरैरपि॥अन्यथा हि विपत्सु स्यात्पश्चात्तापैंधनं धनं॥उपभोगेन रहितो भोगवानिति निंद्यते॥निर्मितोऽतिकदर्योऽयं विधिना निधिपालकः ॥ तस्माद्यवस्थया पानं पानस्य सततं हितं ॥ जित्वा विषयलुब्धानामिंद्रियाणां स्वतंत्रतां ॥ विधिर्वसुमतामेष भविष्यद्वसवस्तुये॥ यथोपपत्ति तैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितं ॥ यावद्दृष्टेर्न संभ्रांतिर्यावन्न क्षोभ्यते मनः ॥ तावदेव विरंतव्यं मद्यादात्मवता सदा ॥ अभ्यंगोद्वर्त्तनस्नानवासधूपानुलेपनैः ॥ स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्नैः पानं वातोत्तरः पिबेत् ॥ शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः ॥ पैत्तिको भावितैश्चान्नैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥ उपचारैरशिशिरैर्यवगोधूमभुक् पिबेत् ॥ श्लैष्मिको धन्वजैर्मांसैर्मद्यं मरिचकैः सह ॥ तत्र वाते हितं मद्यं

---

१ उपभोगं विना भोगवानिति सोल्लुठमुच्यमानो गर्ह्यते

प्रायः पैष्टिकगौडिकं ॥ पित्ते साम्भोमधु कफे मार्द्वीकारिष्टमाधवं ॥प्राक् पिबेच्छ्लैष्मिको मद्यं भुक्तस्योपरि पैत्तिकः ॥ वातिकस्तु पिबेन्मध्ये समदोषो यथेच्छति ॥ मदेषु वातपित्तघ्नं प्रायो मूर्च्छासु चेष्यते॥ सर्वत्रापि विशेषेण पित्तमेवोपलक्षयेत् ॥ शीताः प्रदेहा मणयः सेका व्यजनमारुताः ॥ सिताद्राक्षेक्षुखर्जूरकाश्मर्यस्वरसाः पयः ॥ सिद्धं मधुरवर्गेण रसा यूषाःसदाडिमाः ॥ षष्टिकाः शालयो रक्ता यवाः सर्पिश्च जीवनं ॥ कल्याणकं महातिक्तं षट्पलं पयसाऽन्वितं ॥ पिप्पल्यो वा शिलाह्वं वा रसायनविधानतः ॥ त्रिफला वा प्रयोक्तव्या सघृतक्षौद्रशर्करा ॥ प्रसक्तवेगेषु हितं मुखनासावरोधनं ॥ पिबेद्वा मानुषीक्षीरं तेन दद्याच्च नावनं ॥ मृणालबिसकृष्णा वा लिह्यात्क्षौद्रेण साभयाः ॥ दुरालभां वा मुस्तं वा शीतेन सलिलेन वा ॥ पिबेन्मरिचकोलास्थिमज्जोशीराहिकेसरं ॥ धात्रीफलरसे सिद्धं पथ्याक्वाथेन वा घृतं ॥ कुर्यात्क्रियां यथोक्तां च यथादोषबलोदयं ॥ पंचकर्माणि शस्तानि तथा रक्तावसेचनं ॥ सत्वस्यालंबनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च ॥ मदेष्वतिप्रवृद्धेषु मूर्च्छायेषु च योजयेत् ॥ तीक्ष्णं संन्यासविहितं विषघ्नं विषजेषु च ॥ आशु प्रयोज्यं संन्यासे सुतीक्ष्णं नस्यमंजनं ॥धूमप्रधमनं तोदः सूचीभिश्च नखांतरे॥केशानां लुंचनं दाहो दंशो दशनवृश्चिकैः ॥ कट्वम्लगालनं वक्रे कपिकच्छ्वघर्षणं॥उत्थितो लब्धसंज्ञश्च लशुनस्वरसं पिबेत्॥खादेत्सव्योषलवणं बीजपूरककेसरं ॥लघ्वन्नं कटुतीक्ष्णोष्णमद्यात्स्रोतोविशुद्धये॥विस्मापनैः संस्मरणैःप्रियश्रवणदर्शनैः ॥पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैर्व्यायामशीलनैः॥स्रंसनोल्लेखनैर्धूमैः शोणितस्यावसेचनैः ॥उपाचरेत्तं प्रततमनुबंधभयात्पुनः॥ तस्य संरक्षितव्यं च मनः प्रलयहेतुतः ॥ ॥ इति मदात्ययादिचिकित्सितं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

१ मदेमूर्च्छायेच २ उन्मादप्रतिषेधोक्तं ३ कुष्टचिकित्सितोक्तं ४ राजयक्ष्मचिकित्सोक्तं ५ चित्रकः

अथातोऽर्शसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ अथ खलु बलवंतमर्शोभिरुपद्रुतं यथार्हस्नेहोपस्निग्धस्विन्नमनिलवेदनाद्धिशमनार्थं स्निग्धमुष्णमल्पमन्नं द्रवप्रायं भुक्तवंतं शुचिं कृतस्वस्त्ययनं मुक्तविण्मूत्रमन्यथं समे शुचौ विविक्ते देशे साधारणे व्यभ्रे काले शय्यायां समे फलके वा प्रत्यादित्यगुदमन्यस्योत्संगे निषण्णपूर्वकायमुत्तानमुन्नतकटीकं यंत्रणशाटकेन परिक्षिप्तग्रीवासक्थिसंधिमलज्जाहैरासपरिचारकैः सुपरिगृहीतं कृत्वा ततोऽस्मै घृताभ्यक्तगुदाय घृताभ्यक्तं यंत्रमृज्वनुसुखं शनैः पायौ प्रणिदध्यात् ॥ प्रवाहणप्रविष्टं चार्शोऽभिवीक्ष्य पिचुप्लोतयोरन्यतरेणावगुंठितया शलाकयोत्पीड्य यथोक्तविधिनाऽग्निक्षाराभ्यामुपाचरेत् सम्यङ्निर्वापयेच्च ॥ महांति वा प्राणवतश्छित्त्वा दहेत् ॥ छत्राकाराण्यूर्ध्वं विस्तृतानि क्षारसूत्रेण बद्ध्वा ततो यंत्रमपनीयोत्थाप्यातुरं स्वभ्यक्तगुदजघनवंक्षणं यथाकालमुष्णोदककोष्ठे शीतोदककोष्ठे वाऽवगाहयेत् ॥ ततो निवातमागारं प्रवेश्याचारिकमुपदिशेत् ॥ सावशेषं पुनर्दाहयेत् ॥एवं सप्तरात्रात्सप्तरात्रादेकैकमुपक्रमेत् ॥ बहुषु तु प्राग्दक्षिणं ततो वामं वामात्पृष्ठाग्रजं॥ एकाहं सर्वाणि दहतोऽतियोगोक्तो दोषः ॥ तत्र शुष्काण्यग्निना क्षारेण वा साधयेत् ॥ क्षारेणैव मृदुनाऽऽर्द्राणि ॥ एष सर्वत्र दोषेष्वर्शसां दहनविकल्पः ॥ तृतीये तु गुदवलौ प्रत्याख्यायोपचरेन्नवेत्येके ॥ अथ सम्यग्दग्धे वातानुलोम्यमन्नाभिरुचिरग्नेर्दीप्तिर्लाघवमिंद्रियप्रसादो यथोक्तोपद्रवनिवृत्तिर्बलवर्णोपपत्तिश्च ॥ असम्यग्दाहे तु क्षाराग्निकर्मणोर्विधिमीक्षेत ॥ बस्तिवेदनायां कुष्ठशतपुष्पादेवदारुसुरभिपुनर्नवाऽगुरुकल्केन नाभेरधः सर्वमालिंपेत्॥मूत्रपुरीषप्रतीघाते वरणालंबुषैरंडपुनर्नवाश्वदंष्ट्रासुरभीसुपवीकषायं सुखोष्णं स्वभ्यक्तपृष्ठकटीवंक्षणगुदस्य परिषेकेऽवगाहे वा योजयेत् ॥ क्षीरं सस्नेहं तैलमेव वा ॥ द

१ उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकं

बंधेषु चार्शस्सु शकृच्छैथिल्यार्थं त्रिवृद्द्राक्षासुकोपोदकाचुंचुपर्णीशाक-
युक्तमश्नीयात् ॥ अनिलानलरक्षणोत्तेजनार्थं देहबृंहणे च स्नेहादी-
नभ्यासेवेत ॥ संशोधनाः प्रलेपाद्याः कषायैस्तैरुपयुक्तयः ॥ अथा-
ग्निकारमालोच्य योकस्मा हंतनाशयु ॥ अथानवचारणीयशस्त्रक्षारा-
ग्नेर्शांसि कफोल्बणानि शोषपूर्णत्वान्निर्गतानि संस्तम्भकंडूशोफशूलानि
क्षारचित्रककुष्ठबिल्वमूलकसिद्धेन तैलेन कृष्णाहिबिडालोलूकजलौक-
शूकरवसाभिर्वाऽभ्यज्य पिंडेन स्वेदयेद्द्रवस्वेदेन वा ॥ धूपयेच्च सघृत-
शमीपत्रार्कमूलमानुषकेशाहिनिर्मोकबिडालचर्मभिः ॥ कुंजरवराहस्त-
यशकृत्तकुलजैरसैर्वा ॥ सुरसाबृहतीपिप्पल्यश्वगंधाभिर्वा ॥ अरिष्ट-
शिग्रुपत्रकुलत्थगवादनीभिर्वा ॥ प्रदिह्याच्च स्नुहीक्षीरयुक्तेन हरिद्रा-
चूर्णेन ॥ गोमूत्रपिष्टैर्वा कुक्कुटशकृन्निशापिप्पलीगुंजामूलैः॥गोपित्तपि
ष्टाभिर्वा दंतीचित्रकसुवर्चिकाभिः॥सुधाक्षीरपिष्टैर्वा गुडकृष्णासैंधवकु
ष्ठशिरीषबीजैः ॥ तद्वच्च गजास्थितुत्थभल्लातकलांगलीकुलीरशृंगी-
वचाऽभयाहिंगुकुष्ठबिल्वशिग्रुमूलकबीजनिंबाश्वमारपत्रपीलुमूलैः ॥
बस्तमूत्रपिष्टैर्वा गुडागंडार्कक्षीरतुंबप्रसवकरंजैः ॥ पिप्पल्यादिभिर्वा-
ऽनुवासनद्रव्यैः ॥ एभिर्हि प्रदिग्धान्यर्शांसि दुष्टमसृक् संचितं पिच्छां
च विमुच्य प्रशाम्यंति ॥ एभिश्च तैलान्यभ्यंगार्थमुपकल्पयेत् ॥ तथा
कासीससैंधवालपिप्पलीकुष्ठशुंठीविडंगविदारीलांगलीकरवीरार्कस्वर्ण-
क्षीरीदंतीचित्रकालर्कसुधापयोभिस्तैलं चतुर्गुणं मूत्रं विपक्वमप्रदूषय-
द्गुदमभ्यंगात्क्षारवदर्शांसि शातयति॥तैलाभ्यक्तं वा पायुप्रदेशं पक्वेष्टि-
काशकलैस्तीक्ष्णकोटिभिरग्निवर्णैर्माहिषीमूत्रनिर्वापितैर्निष्पीडयन् द्वि-
कालं सप्तदिनानि स्वेदयेत् ॥ अनंतरं च यथोक्तेनावगाहनेन॥ततो गते

---

१ अर्शःसु २ पिंडस्वेदो मलिनीक्षा॥तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः ॥ पायसैः कृशरैर्मांसैः पिंडस्वेदान्प्रयोजयेदिति ॥

सप्तरात्रं पूतिकरंजपल्लवकल्केन ससैंधवेन सस्नुहीपयसा वर्तिं कृत्वा नातिशुष्कां गुदे विदध्यात्॥कृतविण्मूत्रं चावगाहयेत्स्थापयेत्प्रातः सायं चैष विधिः प्रत्यहमेकांतरे वा यावत्त्रिरात्रं ततो देवदालीक्षारहरीतकीः शीलयेत्॥एवमर्शांसि शीर्यंते ॥ अथ हरीतकीपाकविधिः ॥ सजालमूलं जीमूतकमंतर्धूमं दहेत्॥तस्य भस्मनाऽर्द्धाढकं गोमूत्रपात्रद्वयेनैकविंशतिकृत्वो गालयेत् ॥ ततस्तेन क्षारमूत्रेण कुटजचित्रकव्याभिधानकचूर्णप्रसृतत्रयान्वितेन पथ्याशतद्वयमाघनीभावात्पचेत् ॥अवतीर्णे च तमवलेहं व्योषरजःप्रसृतयुक्तं घृतभाविते भाजने निदध्यात् ॥ स लेहः सावलेहविजयाद्वयोपयोगमभ्यस्यमानो गुदजठरजघनवंक्षणगरशूलानाहगुल्मपांडुरोगाश्मरीशर्कराश्वासकासाञ्जिबर्हयति ॥ सदा च पत्रभंगोदकेन कोष्णेनांबुना वा शौचमाचरेत् ॥ प्रवर्तमानं च रुधिरमुच्छूनकठिनेष्वर्शस्सु जलौकोभिः सूचीकूर्चेन वा प्रवर्तयेत् ॥ अग्निसादे गुदशोफशूलार्तौ च हिंग्वर्द्धकर्षं सौवर्चलयवक्षारेंद्रयवपिप्पलीनां पृथक्कर्षं मूर्वार्द्धपलं पाठाद्विपलं शुंठीद्विपलं चैकत्र चूर्णितमुष्णांबुसर्पिर्मद्याद्यैरुपयोज्यं ॥ त्रिलवणादिचूर्णं वा ॥ हिंग्वतिविषावचाकुष्ठस्वर्जिकाक्षारबिडलवणानि वा द्विगुणोत्तरोत्तराणि ॥ प्राणदां वा तक्रानुपानां सगुडां ॥ प्रातः प्राग्भक्तं वा निरन्नो वा तक्रमहरहरमितं जीर्णे वा तक्रे सायं तक्रपेयां सैंधवयुक्तां पिबेत् ॥ तक्रेणैव वा लाजसक्तूनवलिह्यात् ॥ पीलूनि वा तक्रानुपानानि प्रातः पक्षं पक्षार्द्धं वा प्रयोजयेत् ॥ कटुकिकामूलकल्कं वा प्रातस्तक्रेण ॥ शुंठीचित्रकपुनर्नवाक्वाथसिद्धं वा क्षीरं गोमूत्रपरिस्रुते वा बहुकृत्वोऽजामूत्रकक्षारउषिता हरीतकीः ॥ गोमूत्रार्द्धद्रोणसिद्धं वा क्षौद्रवदभयाशतं ॥ वासिष्ठहरीतकीर्वा ॥ भल्लातकानि वा रसायनोपदेशेन ॥ पुनर्नवामलंबुषां वा शोफोक्तविधिना ॥ गुडार्द्रकं वा ॥ सक्तुमंथं वा भल्लातकचूर्णयुक्तं नातिलवणं तक्रेण ॥ तक्रेण वाऽऽषाढकार्तिकमार्गशीर्षाणां मासा

णामन्यतमस्मिन्पुष्ययोगे समुद्धृतं चित्रकं ॥ अथवा मस्तुयूषक्षीर-
घृततैलान्यतमेन चित्रकमूलक्काथावलेहं वा समधुगुडं तक्राशी शील-
येत् ॥ कलशे वा तनश्चित्रकमूलत्वक्कल्कलिप्तशुष्के जातं दधि काल
शेयं वा पानभोजनेषु ॥ एवं भाङ्ग्र्यास्फोतगुडूचीपंचकोलकेषु तक्रक
ल्पः ॥ घृतघटे वा हपुषोपकुंचिकाधानकाजमोदाजाजीशठीकारवीय
वानीचित्रकपिप्पलीमूलचूर्णाप्लुतं जातं तक्रं॥तक्रमेव वाऽतिमंदवह्निः
सप्ताहमर्द्धमासं मासमपि वा कालापेक्षया रूक्षं सस्नेहमम्लं वा साम्लम
नम्लं वा शीलयेत् ॥ ततस्तक्रसिद्धानि क्रमशोऽर्शोघ्नलघुदीपनीयद्रव्य
धान्यपिशितशाकोपकल्पितानि पेयायूषरसव्यंजनानि ॥ तक्रं हि पर-
ममौषधमनिलकफातंकानां विशेषाज्जठराश्रितानां ॥ तत्रापि विशेषे-
ण दुर्नाम्नां ॥ न हि तद्विहतान्यर्शांसि पुनः प्ररोहंति ॥ भूमावपि त-
न्निषिच्यमानमहरहः समूलमुच्छिन्नत्ति तृणजातमाश्वपि च शैवालं॥
तद्विशोधिते पुनर्देहे स्रोतःसूपचीयमानोऽन्नरसः पुष्टिबलवर्णौजसामा
शु वृद्धये संपद्यते॥ मद्यपश्च सेवेत चव्यचित्रकाजाजीचूर्णानुविद्धं म-
धु गौडं वा ॥ सौवर्चलहपुषान्वितां वा सुरां ॥ अभयापलाष्टकं द्विगुणा
मलकमिंद्रवारुणीपलपंचकं द्विगुणं कपित्थमध्यं रोध्रविडंगैलवालुकपि
प्पलीमरिचानि द्विपलांशानि जर्जरितान्युदकभारे विपाच्य पादशेषरसं
पूतशीतं गुडतुलाद्वयेन धातकीप्रस्थेन वा पलाष्टकेन च संयोज्य घृत-
भाजनेऽर्द्धमासस्थितं प्रातर्भक्तकाले चोपयुंजीत ॥ अयमभयारिष्टो-
ऽर्शोग्रहणीपांडुहृद्रोगकामलायक्ष्मविषमज्वरप्लीहगुल्मोदरश्वयथुकुष्ठ
कृमिग्रंथ्यर्बुदघ्नोऽग्निरुचिवर्णकरश्च ॥ दंतीचित्रकत्रिफलादशमूलानि
पालिकान्युदकद्रोणे साधयित्वा पादशेषे शृतशीते तस्मिन्गुडतुलां
धातकीकुडवं च प्रक्षिप्य घृतभाजने मासमुषितो दंत्यरिष्टः समानः
पूर्वेण॥दुरालभायाः प्रस्थमभयाऽऽमलकवृषपाठाचित्रकदंतीमहौषधा-
नां प्रत्येकं द्विपलमंभसो द्रोणे पूर्ववद्विपक्वं पूतशीतं शर्करातुलयोन्मि-

श्रं मधुघृतप्रियंगुपिप्पलीचविकाकल्कलिप्ते घृतकुंभे पक्षं निधापये
त् ॥ अयं दुरालभारिष्टः समानः पूर्वेण ॥ नवामलकपलशतं पिप्पली
नागपुष्पकुडवद्वयं पालिकानि चव्यचित्रकक्रमुकरोध्रपाठामरिचविडं-
गमंजिष्ठैलवालुकपिप्पलीमूलान्यर्द्धपलांशानि दार्वीशताह्वेंद्राह्वासारि-
वाद्वयमुस्तकुष्ठान्यैकध्यं जलद्रोणद्वयेऽर्द्धावशेषं साधयेत् ॥ स रसः
पूतशीतः समद्राक्षास्वरसः सितापलशतद्वयेन क्षौद्रार्द्धप्रस्थेन पृथक्का-
र्षिकेण च त्वगेलारोध्रकुटन्नटांबुसेव्यक्रमुककेसरचूर्णेन युक्तो घृतप्र-
लिप्ते गुडशर्कराधूपिते घृतकुंभे प्रक्षिप्य पक्षमुपेक्षितोऽयमामलकारि-
ष्टः समानः पूर्वेण ॥ अकालवलीपलितखलतिशमनश्च ॥ गुग्गु-
लुपलचतुष्टयमामलकप्रस्थं धातकीप्रस्थमभयाशतं गुडपलशतद्वयं
पालिकानि च पंचकोलकाजमोदचतुर्जातककट्फलमुस्तमरिचानि
दशपलिकानि च खंडद्राक्षादाडिमानि सर्वमेकध्यमंभसाऽऽलाव्यालो-
ड्य च पुराणे जतुभृते द्रोणक्षमे भाजने निषिच्य स्थापयेत् ॥ गंधव-
र्णरसोपपन्नं चासवमभिसमीक्ष्य तं कुंभमिक्षुरसस्य पूरयेत् ॥ एष
षण्मासस्थितो गुग्गुल्वासवः समानः पूर्वेण ॥ अमद्यपो वा पिबेच्छृत-
शीतमल्पमुदकं शृतं वा धान्यनागराभ्यां वा ॥ लघुना पंचमूलेन पंच
कोलकाजाजिकाखपेडगजशौंडिबिल्वशलाटुपाठातुंबरुधान्यकैर्वा॥ ए-
भिश्च फलाम्लानम्लमाम्लान् स्निग्धान् पेयायूषरसादीन्कुर्यात् ॥ एभि
रेव च घृतं साधयेत् ॥ पिबेद्वा मस्तुधान्याम्लं मधुसुक्तोदकं वा ॥
पूतिकरंजत्वक्पलशतद्वयं शुष्कमुदकद्रोणे क्वाथयेत् ॥ पादावशेषे च
तस्मिन् पूतशीते गुडपलान्यशीतिर्व्योषार्द्धप्रस्थचूर्णं च दत्वा यवपल्ले-
घृतकुंभस्थं मासं निधापयेत् ॥ एतत्करंजसुक्तमभ्यस्यमानमलमनल-
जननमर्शोगुल्मानाहप्लीहगरोदरघ्नं च॥पीलुतुलां तुल्यगुडां मस्तुनस्त-
क्रस्य वा द्रोणेऽभिषुणुयात् ॥ तत्र पालिकानामभयाऽतिविषापाठा-
मुस्तकटुकादेवदारुहिंगुजीरकापुष्करचव्याजमोदैला चित्रकगजपि-

प्पलीव्योषविडंगशताह्वाहरेणुचित्रकबिल्वत्वक्कुष्ठकुटजबीजत्रिवृत्पिप्प-
लीमूलोपकुंचिकानां चूर्णं क्षिप्त्वा पूर्ववन्निहितमधिकगुणं पूर्वस्मात् ॥
सुतक्षितानामिक्षुगंडिकानां द्रोणमुदकद्रोणेन घृतभाविते भाजनेऽभि-
षुणुयात् ॥ आवपेच्चात्र जर्जरीकृता यवानीयवानककुस्तुंबरीपृथ्वीका
पृथक्कुडवांशास्तथा द्विपलोन्मितास्तेजोवतीपंचकोलकाजाजीजीरक-
द्वयकारवीः क्षौद्रकुडवं च ॥ ततो दशरात्रेण संजातस्तस्मान्मात्रां सौ-
वर्चलार्द्रकभूस्तृणैः सुरभीकृतां भुंजानः पिबेत् ॥ तत्पुनश्चात्र पानीयं
प्रक्षिपेदिक्षुगंडिकादिं च संभारं ॥ तद्गंडीराख्यं कांजिकवरं रुचिकर-
मग्निदीपनमर्शोग्रहणीविकारोदरगरकृमिगुल्ममदात्ययपांडुरोगघ्नं ॥ रू-
क्षकोष्ठश्चार्शसो नागरक्षारकृष्णाजाजीधान्यकारविगर्भं फलाम्लं सफा-
णितं सर्पिः पिबेत् ॥ गुल्मोक्तानि वा घृतानि ॥ किंशुकक्षारोदकेन
वा विपक्वं व्योषगर्भं ॥ पाठामरिचपंचकोलकक्षारयवानीकुस्तुंबरुह-
रीतकीबिल्वबिडसैंधवगर्भं चतुर्गुणेन दध्ना सर्पिर्विपक्वं प्रवाहिकागुद-
भ्रंशपिच्छास्रावानाहगुल्मपायुपार्श्ववंक्षणवेदनाग्रहणीदोषहृद्रोगमूत्र-
कृच्छ्रघ्नं ॥ पिप्पलीपाठानागरगोक्षुरकाणां त्रिपालिकानां निर्यूहे गंडी-
रमरिचपंचकोलकान्यर्धपलिकानि कल्कीकृत्य षड्गुणेन दध्नो चत्वा-
रिंशत्पलानि तुल्यचांगेरीरसानि पाचयेत् ॥ तत्सर्पिः समानं पूर्वेण ॥
शोफोदरकासहिध्माघ्नं च ॥ बद्धवर्चांसि चार्शांस्युदावर्तवदुपाचरेत् ॥
भिन्नवर्चांस्यतीसारवत् ॥ अतिप्रवृत्तरक्तानि रक्तपित्तातिसारवत् ॥
अशुद्धं च कालबलापेक्षी स्रवद्रुधिरमुपेक्षेत ॥ उभौ च तत्रानुबध्येते
श्लेष्माऽनिलो वा ॥ तत्र पित्तश्लेष्मोल्बणं पाचनदीपनद्रव्यैरुपेक्षया
च संशोध्य शमयेत् ॥ पित्तानिलोल्बणमंतर्बहिरूर्ध्वमधश्च यथाग्नि-
स्नेहैः ॥ केवलपित्तोल्बणमुष्णकाले विशेषतश्च दुर्बलस्य स्तंभनैः ॥
अथ श्लेष्मोल्बणे कुटजत्वग्विश्वभेषजक्वाथं पिबेत् ॥ तंदुलोदकेन
वा कुटजत्वक्फलानिर्विषारसांजनानि सक्षौद्राणि ॥ कुटजत्वक्पलश-